

A LEGJOBB ÁLLAM

*A történelem filozófiájának végül elsősorban
Görögország volt az otthona, hiszen voltaképpen
csak a görögöknek van történelmük.
(Herder)ⁱ*

Nagyjából akkor, amikor Spártában szardeiszi Alkman kidolgozza az első természetfilozófiai elméletet, három poliszban, Korinthosban, Thébaiban és Khalkédónban három gondolkodó felteszi a kérdést: „*Melyik a legjobb állam, és hogyan érhető el?*”

Gondolkodók Korinthosban és Thébaiban? Ők korinthoszi Pheidón és korinthoszi Philolaosz. Khalkédónban kortárs gondolkodójuk pedig Phaleasz. De ki hallott róluk? Az alapos ismeretekkel rendelkező Simon Endre is csak ennyit említ: Pheidón „*Számunkra ismeretlen személyiség*”ⁱⁱ, Philolaosz „*Nem azonos a püthagoreus filozófus Philolaossal.*”ⁱⁱⁱ „*Phaleaszról csak annyit tudunk, amennyit Arisztotelész mond róla.*”^{iv}. Mindez a semminél is kevesebb.

Annyit tudunk hármójukról, mennyit Arisztotelész mond róluk, és ebből következik, hogy az ő eredményeiből kiindulva vázoljuk az említettek társadalomszemléletét, hogy a bejáratlan terep kiemelkedő pontjait a további kutatások számára rögzítsük. Ebből adódik egy sajátos nehézség: Arisztotelész ismerteti hármójuk álláspontját, s egyben saját kritikai észrevételeit. Nem kizárt, hogy az ismertetést célzatosan bírálata szempontjából válogatta ki, sokszor a két különálló értéksor egyazon mondatban vagy gondolati egységben szerepel, s ezért elválasztásuk a szerző, de különösen az olvasó számára külön erőfeszítést kíván.

Felvetődik, hogy milyen alapon tárgyalhatjuk ezeknek az eltérő fejlettségű, területű, lakosságú, etnikailag különböző, geopolitikailag eltérő poliszoknak nem terjesen egybevágó szellemi történetét, alig-alig ismert ideológiai teljesítményét **egy** tanulmány vagy egy **tanulmány** keretei között? Minden különbség ellenére összeköti őket hogy **egy időben** szólaltak meg, **közös** problémák megoldásán munkálkodtak, s hogy a „*Melyik a legjobb állam, és hogyan érhető el?*”-kérdésre koruk által meghatározott **utópisztikus** választ adtak.

Nyilvánvaló, az „*utópia*”, ami Morus Tamás leleménye,^v az ókoriakra alkalmazva anakronizmus.^{vi} Ennek tudatában használjuk az „*utópiá*”-t és származékait, mindig szem előtt tartva, hogy csak bizonyos megszorításokkal, jobb szó híján használjuk azokat. Maga Arisztotelész ilyen kifejezéseket használ: Pheidón „*úgy vélekedett*”, Phaleasz „*úgy vélte*”.^{vii}

I.

HALLGATÁS ÉS HITVALLÁS

Hallgattak róluk! Hallgatnak róluk! Mintha nem is lettek volna, észrevétlenül merültek és merülnek el a feledés homályába.

Mindenki hallgatott és hallgat. Arisztotelészen kívül senkinél és sehol sem lelünk még a nevükre. Miért szól róluk ő, s miért nem említi őket más?

PLATÓN HALLGATÁSA

Platón hallgatásai sokatmondóak, nem tekinthetők véletleneknek. Közismert, hogy többek között nem említi Démokritoszt, aki filozófiai fejlődésének egyik meghatározója volt. Diogénsz Laertiosz szerint is „*Mivel ő [azaz Platón – EKO] volt az első, aki ellentmondott az előzőeknek úgy felvetődik a kérdés, miért nem mondott ellent Démokritosznak?*”^{viii} E probléma megoldásán már sokan törték a fejüket. A válaszok sokfélék, mint ahogyan sokfélék lehetnek utópista elődei esetében is.

Ezeknek az utópistáknak az eszméi a Platón megelőző államelméletei közé tartoznak. Kizárt, hogy az Arisztotelész által tárgyalt gondolkodókat Platón ne ismerte volna. Az „**Állam**”-ban például szerepelteti a szofista Thraszümakhoszt,^{ix} aki korinthoszi származású volt, de Khalkédónban filozofált. Egyes eszméi emlékeztettek Phaleaszéra, és feltételezhetjük,

hogy kapcsolódott Phaleasz által megalapozott és a városban megőrződött társadalomelméleti hagyományhoz.

A két esetben mégis lehet egy közös pont abban, hogy hiába keressük Platón munkáiban Démokritosz és a három utópista nevét: a nemszeretem elődök elhallgatása!

Miről lehet szó?

Ami Platón közelebbi megfontolásait illeti, talán azért nem hozta szóba az utópistákat – próbálkozzunk a magyarázattal –, mert a korai utópisták kísérletei rendre elbuktak, s ezért említésük rossz fényt vethetett volna saját utópiájának realitására is. E szempont már csak azért is megfontolandó, mert majd Arisztotelész Platón-bírálatában éppen ezt az összefüggést aknázza ki.

De ha realizálásról van szó, akkor Platónnak i. e. 395-ben és 367-ben a szürakuszai két Dionüsziasznál, az apánál és a fiánál történt hiábavaló próbálkozásaira is gondolhatunk. Ők elutasították államutópiájának bevezetését, amit éppen az „**Állam**”-ot^x és „**Az államférfi**”-t követő utolsó, befejezetlen alkotásának, a „**Törvények**”-nek (i. e. 347) szemléletváltása valószínűsíti.

ARISZTOTELÉSZ HANGJA

Csak a lelkiismeretes Arisztotelész tett kivételt, „**Politiká**”-jában találkozunk korinthuszi Pheidón, korinthuszi Philolaosz és khalkédóni Phaleasz nevével. Összes tudásunk róluk, és arról, amit tettek és arról, amit mondtak, az Arisztotelész szűkszavú közléséből származik, aki elveiket bonckés alá vette.

Az ismeretlenek (Phaleasz, Pheidón, Philolaosz) és az ismertebbek (knósszoszi Thalész, Zaleukosz, Kharóndasz, Epimenidész) úgy kerültek a „**Politiká**”-ba, mint ahogyan a „**Fiziká**”-ba^{xi} és a „**Metafiziká**”-ba belekerült Thalész és belekerültek mások, vagyis azok, akik a tárgyalat tanításokban Arisztotelész előtt jelentőset mondtak. Így válnak az említettek nézetei is a „**Politika**” által követett és kritizált kiindulópontokká. Arisztotelész fő műveinek alapvető módszeréről van tehát szó a „**Politiká**”-ban is.

Abban a folyamatban, amelyet Arisztotelész a „**Politiká**”-ban végigjár, hogy tisztázza „*milyen feltételek mellett melyik állami berendezkedés a legjobb, legmegfelelőbb*”^{xii} éles polémiát folytatott Platónnal, az „**Állam**”, „**Az államférfi**” és a „**Törvények**” eszméivel.^{xiii} Arisztotelész tehát Platón bírálva keresi a platóni utópizmus eszmei elődeit, összehasonlítja és szembeállítja azokat egymással, Platónnal és saját vizsgálódásainak eredményeivel. Éppen úgy, mint többi munkájában, a „**Politiká**”-ban is pozitív eszméit Platónnal szemben fogalmazza meg.

Arisztotelész tehát itt sem tesz mást és másképpen, mint ami történeti szemléletéből, kritikai magatartásából és világnézetépítési módszeréből más munkáiból is ismert. De ha így tesz, akkor különösen figyelmünkre méltó mindaz, amit e korai társadalomfilozófusokról és munkásságukról mondott.

A KOLDUS IRIGYEI

Az emberi világról gondolkodók és az emberi világban munkálkodók, a társadalomtudósok és a társadalomátalakítók egytől egyig a krétai Thalész árnyéka mögül bújtak elő,^{xiv} aki „*korának egyik legnagyobb törvényhozója volt.*”^{xv} A krétai kurészek a Minósz-kori államszervezési és jogelvek örökösei voltak, s közülük emelkedett ki knósszoszi Thalész. Tanítványai teoretikus munkásságot fejtettek ki, s egyidejűleg valamelyik polisznak adtak alkotmányt, törvényeket.^{xvi}

A tudós kurészről rendkívül kevés adat maradt fenn, ezért a vele nagyjából egy időben működött eposzköltőket idézzük meg, hogy képet kapjunk a görög társadalom szociális szerkezetéről, politikai intézményeiről és eszméiről, a jogelméleti, etikai és esztétikai megfontolásaikról. Így látja Homérosz:

*...mint mesgye körül ha perel két férfi erősen,
kint a közös szántón, mértéket tartva kezében,
és a kicsiny földön jogokért civódik a kettő...^{xvii}*

Hésziodosz hasonlóan látja:

*Ellentét támad majd akkor apák s a fiúk közt,
s vendéghez vendéglátója, barát a baráthoz,
s testvérhez nem kedves a testvér, mint ahogy addig,
és nem tiszteli többé gyermek az öreg szüleit sem.
Súlyos szitkokkal szólnak hozzájuk a durva*

*gyermekek, isteni bosszútól nem félve, a hálás
gyermek adóját nem fizetik meg öreg szüleiknek,
áll az ököljog, s egymás városait kirabolják.
Nem becsülik meg a jót, az igazat, aki őrzi az esküt,
inkább azt, ki gőgjében mindig gonoszat tesz,
tisztelik, és markában a jog mindenkinek, és nem
ismeri senki a szégyent, árt az igaznak az álnok,
mert hamisan szól és nem fél megszegni az esküt.^{xviii}*

Az eredmény ez:

*És féltékeny az ácsra az ács, fazekas a fazekasra,
koldus a koldus irigye, a dalnok irigye a dalnok.^{xix}*

S mi jön ezután? Két utópiája. Az ismertebb: az emberiség aranykora, a másik **jogi utópiája**.^{xx}

EGY A MÉRTÉK

Hésziodosz utópizmusában abban az illúzióban jelenik meg, hogy a jog képes kiiktatni a társadalom feszültségeit. A törvény békét és gazdagságot eredményez, újra az aranykort hozza vissza:

*Ott, ahol egy mérték mér polgárnak és idegennek,
és az igaz törvény útjáról senki le nem tér,
dúsan hajt az a város, benne virágozik az ember,
békesség lakozik földjén, ifjak nevelője,
messzetekintő Zeusz nem támaszt ellene harcot.
Nem pusztítja a törvénytartó népet az ínség,
sem rontás, a nehéz munkát a siker koronázza.
Bőséges termést hoz a föld, erdő a hegyekben,
tölgy koronáján makk, odvában méhek, a réten
sűrű gyapja alatt már szinte leroskad a bárány,
szülnek az asszonyok és a fiú az apára hasonlít.
Minden jó az övék, ily népnek azért sohasem kell
szállni hajóra: az áldott föld meghozza a termést.^{xxi}*

és

*ki akarva a jót és tudva a törvényt
hirdet igazságot, majd boldoggá teszi azt Zeusz.
Az, ki hamis szándékkal vall s meg is esküszik arra,
sértve a törvényt, végül is önmaga szenved örök kárt.^{xxii}*

Távol áll Hésziodosztól, hogy egy idilli jövő képét rajzolja meg. Az egyenlőség illúzió illúzió voltára Hésziodosz maga is ráébred:

*...nem gondolhat sokat az gyűlésre, vizálya,
kit nem biztat egész év bőségével a kamra,
s benne, amit csak a föld hoz: Déméter gabonája.
Ráér az, ki a gyomrát megtöltötte, pörölni,
más vagyonára kinyújtva kezét...^{xxiii}*

Hésziodosz a mindennapok tapasztalata alapján megérzi, hogy a jogalkalmazásnak gazdasági-szociális feltételei vannak.

Az eposzköltők illúzióikkal, vágyaikkal szemben végül megszólaltatták a valóságot is, a mindenkinek mindenki ellen harcat. Hektór így szól Akhileuszhoz végső harcuk előtt:

*ne beszélj nekem eskükötésről.
Mert nincs szerződés az oroszlán s emberi faj közt
és sosem ért egyet lelkében a farkas, a bárány,
mert egymás ellen gonoszat terveznek örökké:
így köztünk se lehet se barátság, sem pedig eskü,
szerződés, míg egy közülünk nem hull el a harcban...^{xxiv}*

És az ellenségek közötti kompromisszumok elutasítása, a kompromisszumok lehetetlensége mutatja, hogy meddig terjed a jog lehetősége, hol vannak az eskük és a szerződések határai.

*Nem becsülik meg a jót, az igazat, aki őrzi az esküt,
inkább azt, ki gőgjében mindig gonoszat tesz,
tisztelik, és markában a jog mindenkinek, és nem
ismeri senki a szégyent, árt az igaznak az álnok,
mert hamisan szól és nem fél megszegni az esküt.
Sok baj sújtja a népet, s köztünk jár az Irigység,
annak örül, ha baj ér, csúf hangja van, arca kegyetlen.^{xxv}*

Jog ide vagy oda, a jogszolgáltatás messze nem igazságszolgáltatás! Mert, mint majd Theognisz kesereg:

*Pénzre vadásznak erőszakosan, megfojtva a rendet,
És a felosztás nem jogra tekint sohasem...^{xxvi}*

– a „felosztás” ősi módja, a hagyományos „rend”, az oligarchikus „jog” a „pénzvadászat” martaléka lesz. A jogi utópia szembekerül az érdekek béklyójával, mindig beleütközik a kőkemény valóságba „És a felosztás nem jogra tekint sohasem”.

II.

KORINTHOSZI KEZDETEK ÉS KUDARCOK

A hagyományos rend megrendült, a vérségi, törzsi, ethnosz alapú kötelékek felbomlottak, Hellasz szerte a polisz, a városállam lett az uralkodó egység. Amit már Hésziodosz oly világosan látott, hogy a poliszban még „a koldusnak is irigye a koldus”, azt Platón tudományosabban fogalmazta meg: a polisz, azaz „az állam nem egységes, hanem szükségképpen két állam van benne: a szegényeké és a gazdagoké, akik – bár egy helyen laknak – örökké terveket szőnek egymás ellen”,^{xxvii} és „mindenki mindenkinek ellensége, mind a magán- mind a közéletben, sőt mindenki önmagának ellensége.”^{xxviii} Arisztotelész, aki a legtöbbször Platónnal szemben fogalmazta meg a maga realistább álláspontját, ebben az esetben hasonlóképpen vázolja föl a polisz tagoltságát: „Látszólag tehát leginkább ezek a városállam részei: a vagyonosok és a vagyontalanok. Sőt, mi több, úgy vélik, hogy – mivel az egyik részen rendszerint kevesen, a másikon sokan vannak – ezek a városállamnak egymással valóban szemben álló osztályai.”^{xxix} A társadalmat szétfeszítő ellentétek megszülték az első utópisztikus eszméket és törekvéseket is.^{xxx} A vagyonrészek egyenlővé tételével akarták kiküszöbölni, hogy az államban két állam legyen, a vagyonosok és a vagyontalanok, a gazdagok és a szegények állama.

Az első utópista eszmék a törvénykezés és az alkotmányozás folyamatának indítékaként vagy melléktermékeként jöttek létre. Ez a társadalom szerkezetét, a politika, a jog és az erkölcs alapelveit tanulmányozó tudomány a filozófia nagyon régi formája, s mint ilyen, a filozófiai problémák és a filozófiai gondolkodásmód csírája, elemeinek megjelenése és felhalmozódása, a filozófia eszmei alapjának és közegének megteremtődése Hellasz – Spárta, Korinthosz, Thébai és Athén, valamint keleten a távoli Prokonnészosz és Khalkédón, nyugaton Lokrisz és Krotón – ideológiai színpadán.

A szárazföldi Hellasz két kiemelkedő városállama, a dór Korinthosz és az aiol Thébai történelme egy időben szorosan összekapcsolódott. Ebben a kényszerű ölelkezésben született meg a korai utópizmus, amit korinthuszi Pheidón és korinthuszi Philoasz dolgozott ki. Nevezhetjük őket jogosan „korinthuszi utópisták”-nak.

KINCSES KORINTHOSZ

Az ősi, prehisztorikus gyökerű település, Ephüra, amely később Korinthoszként vált ismertté. Alapítását föníciai kereskedőkhöz kötik. Már a Trójai háború idején, a mükénéi korban gazdag város volt. A város kézműiparnak és a kikötők forgalmának, az átmenő kereskedelemnek hála az i. e. IX. századtól kezdve kereskedelmi központtá fejlődött, a városban gazdag kereskedőréteg alakult ki. A tengernek a kalózoaktól való megtisztítása olyan katonai dicsősége, ami politikai stabilitás és a kereskedelem biztonsága szempontjából a város határain túli, mondhatni pánhellén jelentőségű.

A Peloponnészoszi-félszigetet a szárazföldi Hellasszal összekötő, Iszthomosz nevezetű keskeny földnyelven elhelyezkedő város gazdagságát szerencsés geopolitikailag fekvésének köszönhette. Két oldalról a Korinthuszi-öböl és a Szaróni-öböl öleli, ezért „kéttengerű”-nek nevezték. A Korinthuszi-öbölben fekvő Lékhaion kikötő a Kalüdoniai-öblön keresztül a Jón-tenger felé tartó hajók kiindulópontja volt, Megalé Hellasz felé nyitott kaput. A Szaróni-

öbölből Kenkhreai kikötője az Égei- és a Krétai-tenger irányába biztosított kijárást. A polisz az észak-déli és a keleti-nyugati kereskedelem központja lett.

A város Thuküdidész tanúsága szerint Hellasz legfejlettebb és leggazdagabb görög államai közé tartozott: „*Mint mondják, a hajózás terén először a korinthusziak tettek szert olyan jártasságra, amely a leginkább megközelíti a mai viszonyokat, s Hellaszban háromevezősoros hajókat is ők építettek először... Mivel a korinthusziak városa az Iszthomoszon feküdt, mindig is kereskedelmi központ volt, s valamennyi más, a Peloponnészosz belsejében és egyéb területeken lakó, korábban inkább a szárazföldön, mint tengeren közlekedő hellén mind az ő földjükön jött össze egymással. Ezért a korinthusziak gazdagságuk révén hatalomra tettek szert, miként a régi költők is tanúsítják, akik ezt a földet 'gazdagnak' nevezik. Mikor pedig a hellének nagyobb ügyességet szereztek a hajózásban, a korinthusziak hajóhaduk segítségével megtisztították a tengert a kalóztól, így városuk, amelyet a mindkét úton folyó kereskedelem központjává tettek, nagy bevételek révén hatalmassá vált.*”^{xxxix} A polisz fejlettségével és gazdagságával elnyerte a **kincses** Korinthusz nevet.

Noha katonai hatalma számottevőnek mondható, de mégis eltérőek viszonyi a spártaiakétól: „*csaknem az összes barbár nép szemében nem sok becsülete van az olyan embereknek, akik valamilyen mesterséggel foglalkoznak, azokat viszont, akik nem értenek a kézművességhez, és kiváltképp a hadi tudományban jártasak, nemeseknek tartják. Ezt a nézetet átvették a hellének, köztük elsősorban a spártaiak, még a korinthusziak tartják leginkább valamire a kézműveseket.*”^{xxxix} Kézműipara fejlettségben vetekedett Hellasz kiemelkedő ipari központjaival. Agyagbányászatán fejlett agyagművesség alakult ki. Hellasz szerte, s azon túl is ismertek voltak kerámiaiparának remekei, a korinthuszi cserépedények, nagy hírré tett szert a korinthuszi stílusú vázafestészet. Híressé vált a korinthuszi bronzművesség, a bronztermékek keresettek voltak. Építészete is kiemelkedő. A város akropoliszán épült Aphrodité nevezetes temploma. Mesterei fejlesztették ki a dór és az ión mellett a díszes korinthuszi oszlopfőt. Sztrabón hangsúlyozza agyag- és ércedényeik művészi kidolgozását és szépségét. Majd ezt írja: „*Korinthus városa mindenkor nagy és gazdag volt, és bőven voltak az államügyek intézésére, valamint a képzőművészetekre alkalmas emberei. Nagy tökéletességre emelkedett itt is, meg Sikyónban is a festészet és a szobrászat, s minden ilyenféle művészet. Földje nem volt nagyon termékeny, hanem egyenetlen és zord, s ezért Korinthuszt 'nagyralátó'-nak mondták s innen ered a közmondás: 'Korinthus egyszer fönt, máskor lent'.*”^{xxxix}

Athénhez hasonlóan, már a korai időben, i. e. 748-ban megszűnt a hagyományos királyság. Az utolsó királyt, Telesztész hatalmától megfosztották, s megölték. A hatalmat a sokgyermekű Bakkhisz kaparintotta meg, s azt az arisztokrata nemzetsége, a Bakkhiadák egészen i. e. 657-ig nem is engedték ki karmaik közül. Ekkor a család egyik háttérbe szorított tagja, Küpszelosz véres küzdelemben számolt le az arisztokrácia uralmával: „*hazahívta a száműzötteket, és azokat, akiket a Bacchiadák megosztottak polgárjoguktól, ismét visszahelyezte jogaikba; s ezért úgy bánhatott velük, ahogy akart... A Bacchiadákat száműzte, és elkobozta vagyonukat. Azok pedig Korkyába távoztak el.*”^{xxxix} Bevezette a türannisz, tulajdonképpen a városi kézművesek, kereskedők, hajózók hatalmát.

Jelentős politikai kitérési kísérleteknek is tanúi lehetünk. Már Küpszelosz spártai szövetsége, Thébai feletti hegemoniájának kísérlete, nyitása Khakédón felé erre mutat. A polisznak valamilyen szerepe volt már a lüd Gügész hatalomra kerülésében is, mert annak Delphoiba küldött fogadalmi ajándékát nem Korinthusz állami, hanem Küpszelosz magán kincsházában helyezték el.^{xxxv} Hasonlóképpen Korinthusz kincsházába került a lüd Kroiszosz Delphoiba küldött ajándéka is.^{xxxvi} Hogy konkrétan mi volt e tranzakciók mögött, s hogy mennyiben folytak bele a kialakult eredményekbe, hogy miképpen befolyásolták az eseményeket, azt nem ismerjük. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Szardeisz szorosabb kapcsolata Spárta és Athén mellett éppen Korinthuszal, személy szerint Küpszeloszsal alakult ki.

Ha Küpszelosznak saját jogán kincsháza volt Delphoiban, akkor bizonyára azért áldozott magánvagyonából a szentélynek, mert az segítette, de legalábbis szentesítette hatalomátvételét, s mert befolyásolni kívánta Korinthusz számára előnyösen az orákulum döntéseit. Ezzel függ össze Küpszelosz fogadalma: „*A korinthusi Kypslos fogadalmat tett Zeusnak, hogyha a város ura lesz, a korinthusziak minden vagyonát fel fogja ajánlani neki. Meg is parancsolta, hogy készítsenek vagyonjegyzéket, és amikor azok megtették ezt, mindenkitől elvette a tizedrészt, és elrendelte, hogy a többivel gazdálkodjanak tovább. Ahogy egy év eltelt, újra megcsinálta ugyanezt, s így sikerült tíz év alatt mindent megkapnia, amit*

felajánlott, a korinthusiak pedig másik (vagyont) szereztek.^{xxxvii} A zeusznak fölajánlott vagyont Delphoi kapta meg.

E forradalmi harcokban játszhatott elmélet- és városépítő szerepet korinthuszi Pheidón, „*az egyik legrégebb törvényhozó*”^{xxxviii} Mellette léphetett fel eszmei társa, korinthuszi Philolaosz.

...ÉS THÉBAI

Akárcsak Korinthosz, Thébai is föníciai alapítás, műkénéi korban önálló falukból, kómékból egyesült várossá. A thébai mondakör és a város akropolisza arról vall, hogy a város mindenkor részese volt a városállamok konfliktusainak és szövetségeinek, minden jelentősebb eseménynek. A polisz fontos gazdasági és politikai centrummá, Boiótia vezető hatalmává vált.

Korinthosz gazdasági és politikai súlyát arra használta fel, hogy befolyásolja Thébai politikai viszonyait, s hozzákösse Korinthosz érdekeihez. Ez beleillett Küpszelosznak abba a politikai törekvésebe, hogy oldja városállamának viszonylagos elszigeteltségét, Thébai hatalmi befolyásolásával szilárdítsa helyzetét otthon és Peloponnészoszon. Korinthuszi Philolaoszt, aki úgyszintén a Bakkhiadák nemzetségéből származott, valószínűleg Küpszelosz küldte Thébaiba törvényhozói feladattal. Azért eshetett őrá a választás, mert bakkhiadai származása révén megvolt az a tekintélye, ami arra predesztinálta, hogy a korinthuszi érdekeket képviselje Thébaiban, és mert így bakkhiadai lévén otthon nem léphetett fel Kelszossal szemben hatalmi igényrel. Kitűnik azáltal is, hogy knósszoszi Thalész tanítványa volt,^{xxxix} ami bizonyította elhivatottságát és külön emelte tekintélyét és elhivatottságát.

Érdekes az, amit ehhez Arisztotelész hozzátesz: „*Philolaosz a Bakkhiadák nemzetségéből származott és szoros kapcsolatban volt Dioklész-szel... vele együtt eltávozott Thébaiba*”^{xl} Haláluk után Dioklész olyan sírban nyugodott, ahonnan nem lehetett Korinthosz felé tekinteni, míg Philolaosz sírjának tájolása lehetővé tette szülővárosára való rálátást. Úgy érthetjük ezt, hogy Dioklész az otthoni eseményekkel nem értett egyet, azért hagyta el poliszát, talán menekült onnan, de Philolaosz mindhalálig korinthuszinak érezte magát, aki Korinthosz megbízásából telepedett le Thébaiban, hogy ott érvényre juttassa a poliszának és türannoszának, Küpszelosz befolyását. Mellette szól, hogy lényegében ugyanazokat az eszméket vallotta, mint Pheidón. És mellette szól még valami: Küpszelosz „*Gyarmatalapításra küldte ki azokat, akik nem voltak hívei, hogy a többiek felett könnyebben uralkodjék. Gyarmatokat telepített Leukasba és Anakrtorionba, s alapítókként saját fattyú fiait, Pyladést és Echiadést jelölte ki.*”^{xli} Fiai mellett így szabadulhatott meg Philolaosztól is.

Philalaosz erőfeszítései, hogy a thébai arisztokratikus államberendezkedésével szemben a korinthuszi türannikus típusú hatalmat gyökereztesse meg, s hogy tartósan biztosítsa Korinthosz thébai befolyását, nem vezetett sikerre. Elveinek és törvényinek veresége megerősítette a város arisztokratikus vezetését, demokrácia elleni elkötelezettségét. A bukás következménye, hogy „*Thébaiban törvény volt, hogy csak olyan ember lehet állami tisztviselő, aki legalább már tíz éve föl hagyott a kereskedéssel.*”^{xlii} Már önmagában ez a rendelkezés is mutatja a hatalmi viszonyok visszarendeződését.

Később Thébai Athén ellenfeleként politizált. Majd i. e. 456-ban az Oinophütoiban vívott csatában Athéntől vereséget szenvedett, aminek következtében „*a vagyonos osztály semmiféle tekintélyt sem ismer el a rend fölbomlása és az anarchia miatt, mint például Thébaiban is, az oinophütoi csata után, a rossz kormányzás következtében elbukott a demokrácia*”^{xliii} A vereség megerősítette a város arisztokratikus vezetését, igazolta minden demokratikus szárnypróbálgatás elleni fellépését.

PHEIDÓN ÉS PHILOLAOSZ

Korinthosz az első társadalmi utópiák centruma. Tudós-politikus fiai az elsők közé tartoznak, akik a tulajdonképpeni Hellaszban utópisztikus társadalmi reformot kezdeményeztek.

Milyen törekvéseknek adtak hangot?

Pheidón, „*az egyik legrégebb törvényhozó, úgy vélekedett, hogy a házak és a polgárok számának változatlanul ugyanannak kell maradnia, még ha eredetileg mindenki különböző nagyságú birtokrészeket kapott is*”^{xliiv} Thébaiban pedig „*Philolaosz törvényeket alkotott számukra, többek között a népszaporodásról, amely törvényeket ott 'örökbefogadási törvényeknek' nevezik; törvényalkotásának különleges vonása a telkek számának változatlan megőrzése.*”^{xliv}

A „*telkek számának változatlan megőrzése*” és a népszaporodást szabályozó „*örökbefogadási törvény*” egymást feltételezi, mert az egyenlősítő társadalomnak, hogy fennmaradhasson, „*változatlanul kell maradnia*”, „*változatlanul kell megőrizni*”

létfeltételeit, a vagyonok (birtokrészek) nagyságát, a házak számát, a telkek méretét, a város lakóinak számát, a népesség nagyságát, nem kevésbé a születendő gyerekek számát.

Feltehetjük, noha bizonyításával adósok maradunk, hogy hathattak eszméikre és megoldásaikra a Lükurgosznak tulajdonított rhétrai, azaz törvényei. Ez ihlette Peiandroszt, aki „*megszüntette a rabszolgatartást és a fényűzést... nem vetett ki vámot senkire, mivel elég volt neki a piacról és a kikötőkből befolyó /vám/*”.^{xlvi} A párhuzam felületes. Amíg a helóták Spártában egy korábbi fejlettségi fok maradványai, addig Korinthosznak a hajózásból, a be- és kiviteli váموkból fakadó gazdagsága feleslegessé tette polgárai adózását és a klasszikus rabszolgaság fenntartását.

Korinthosz és Spárta szellemi fejlődése bizonyos kölcsönhatásról vall, de ennek ellenére eltérően alakult. Amíg *Spártában a történelmi* érdeklődés állt az első helyen,^{xlvii} addig a korinthusziak *utópisták*. Amikor utópisztikus megfontolásaikat kiemeljük, nem feledkezhetünk meg arról, hogy ennek az utópizmusnak egyik forrása éppen a lükurgoszi rhétra. Pontosítanunk kell: a Korinthoszban fellépő természetfilozófiai kezdetek és a spártai történelmi érdeklődés mellett, mint tanulmányunk kezdetén említettük, Spártában ekkoriban jelentkezett Alkman a maga természetfilozófiai eszméivel.

Arisztotelészről csupán ennyit tudunk meg Pheidónról és Philolaosról. Ez nem sok. Két eset lehetséges: feltehető, hogy óvatos próbálkozásaik e kereteken valóban nem léptek túl; de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a társadalmi ellenállás állta útját a parttalan újítási kedvüknek. Peloponnészosz a legkorábbi természetfilozófiai és társadalomfilozófiai eszmék szülőhelye! Szardeiszi Alkman Spártában, korinthuszi Pheidón Korinthoszban és korinthuszi Philolaosz Thébaiban úgy is bemutathatók, mint peloponnészoszi protofilozófusok, filozófia előtti filozófusok, és a peloponnészoszi félsziget, mint a korai tudományos gondolkodás egyik szellemi műhelye, elfeledett centruma.

PERIANDROSZ PÓRULJÁRT

Küpszelosz politikáját, atyja nyitási próbálkozásait folytatta fia, utóda, Periandrosz is. Bekapcsolta Korinthoszt a pánhellén politikai életbe. Legjelentősebb tette, hogy türannoszként csatlakozott a Delphoi körül szerveződött pánhellén bölcs-mozgalomhoz. Különösen bensőséges, szövetséges kapcsolat alakult ki Periandrosz és a milétoszi Thraszübulosz között.

Uralmának kezdetén, sejtetően polisz utópisztikus hagyományára is támaszkodott és a szerveződő bölcs-mozgalom kiemelkedő képviselője lett. Uralma hamarosan eltorzult, hübrisze önmege ellen fordította. A korinthuszi tudományosság végső ellehetetlenülése korinthuszi Periandrosz politikájának következménye. Lehetséges, hogy önkényeskedése és kegyetlenkedése a szokásosnál és az elfogadottnál fokozottabb volt. Azt mondták: „*két Periandrosz volt: a tyrannosz és a bölcs*”^{xlviii} de inkább egy ellentmondó személyiségről van szó.

Belső támogatottságának meggyengülése mellett magára hagyta Delphoi is. Periandrosz ugyanis meghívta udvarába bölcs társait, akik korábban már jártak Delphoiban és Szardeiszban, Kroiszosz udvarában. Miről beszélhettek? Nem tudjuk, de sejtethetjük: Delphoi és a bölcs-mozgalom Korinthosz befolyása alá vonása lehetett a cél. Periandrosz kísérlete Athén és Spárta ellenállásán megbukott. Delphoi megvonta Periandrosztól a bölcs címet és a támogatást, ettől az időtől kezdve „*Periandroszt nem sorolták a bölcsek közé*”.^{xlix}

Az elméleti tevékenység korinthuszi elapadásához a végső lökést hatalmi és politikai tevékenységével tehát Periandrosz tette meg. A türannosz kizárása a bölcsek mozgalmából, kényszerű lemondása a hatalomról azt eredményezte, hogy a polisz elesett a pánhellén együttműködésből fakadó ösztönzéstől, Korinthoszban szervezetileg és eszmeileg ellehetetlenült az elméleti munka, az utópizmus nem vált a filozófiai fejlődés kiinduló pontjává. Hellasz számára pedig érdektelenné lett és hatástalan maradt a korinthusziak vívmánya, nem torkollt be a későbbi görög filozófia fejlődésébe. Zsákutca a politikában¹ – zsákutca a filozófiában.

III.

KHALKÉDÓNI KÉRDŐJELEK

Hérodotosz azt állítja hogy „*a kalkhédóniak tizenhét évvel korábban alapították a maguk városát, mint a büszantioniak.*”^{li} Más számítás szerint Khalkédont i. e. 657-ben, Büszantiont pedig i. e. 676-ban vagy 660-ban, az akkoriban még Korinthosz fennhatósága alá tartozó

Megara alapította. A két város között azok után sem szakadtak meg teljesen kapcsolatok, hogy Megara lerázta magáról Korinthosztól való függőségét. Erre mutat a poliszban az i. e. IV. és V. fordulóján Khalkédónban föllépő filozófus, Thraszümakhosz, aki Korinthoszból származott.

Khalkédónban a társadalomátalakítás tervezete, s talán gyakorlata sokkal radikálisabb volt, illetve Arisztotelész sokkal részletesebben és távlatosabban mutatta be a kortárs Phaleasz reformjait, mint a korinthoszbbeliekét. Kritikájának átfogó módja bizonyára Phaleasz teljesítményével arányos. Ebből adódik, hogy a korai utópizmus szemléletét és Arisztotelésznek hozzájuk való viszonyát elsősorban khalkédóni Phaleaszon keresztül mutathatjuk be.

PROPONTISZI GONDOLKODÓK

A Propontisz, azaz a Márvány-tenger *bejáratához* közel, a tenger középvonalában helyezkedik el a fehérmárvány bányájáról híres Prokonnészosz sziget, és a rajta fekvő, azonos nevű gazdag város. A tengernek Pontosz Euxeinosz, a Fekete-tenger felé nyíló *kijáratát* őrzi a Boszporusz kis-ázsiai partján fekvő Khalkédón. Földrajzi helyzetük miatt, noha Prokonnészosz is, Khalkédón is kikötővel rendelkezett, eléggé kiestek a korabeli főbb, észak-déli irányú tengeri útvonalaktól, meglehetősen elszigetelődtek attól a világtól, ahol a későbbi társadalmi átrendeződések, a művészeti és a tudományos eredmények Hellaszt kiemelték környezetéből és Európa, de talán az egész emberiség fejlődését új pályára terelték.

Prokonnészosz ismert fia, Ariszteasz bejárta a keleti és az északi vidékeket egészen az Urálig, s feltehetően eljutott később nyugatra, Megalé Hellaszba is. Keleti útjának földrajzi, néprajzi, antropológiai tapasztalatait az „*Arimaszpeia*” („*Egyszeműek*”) című munkájában összegezte. Annak köszönhető népszerűsége még a római császárkorban is, hogy keleti útja után elhagyta Propontisz szűkös világát, és a nyugati periféria felfedezésére adta a fejét.^{lii} Hozzátehetjük, hogy a hellén szárazföldön, az égei-tengeri szigeteken és az ión tengerparti poliszokban ő is hatástalan és ismeretlen maradt. Majd csak Hérodotosz éleszti fel emlékét.

Amennyire tudjuk, khalkédóni Phaleasz, szemben Ariszteasszal, élete végéig szűkebb környezetét nem hagyta el. Nincs nyoma ugyanis annak, hogy utazgatott volna, mint sok korabeli törvényhozó. Sem városára, sem reá nem vetült fény a „*hellén csoda*” korai ragyogásából. Ariszteasz figyelmet nem keltve utazott keresztül Hellaszon, hogy Megalé Hellaszban bontsa ki hatását, Phaleasz pedig nyomot se hagyva elfelejtődött, mégis a korai gondolkodók sorában megkülönböztetett hely illeti meg mindkettőjüket, a keleti utazót és a kis-ázsiai Khalkédón törvényhozóját.^{liii}

Sem Ariszteasz, sem Phaleasz kivételes és kiemelkedő teljesítményének közelebbi hátterét, forrásait még nem sikerült tisztázni. Amit tudunk, hogy mindkettőjük számára meghatározó volt a keleti barbár népek, különösen a szkíták életmódjával és világszemléletével történt találkozásuk, amiből kivirágzott a korai tudományos gondolkodás egyik szellemi műhelye, aminek elfeledett centruma Propontisz medencéjében található. Ezt nyomon követhetjük az Ariszteaszról szóló sovány hagyatékából,^{liv} s Phaleasz földbirtoklásra vonatkozó terveiből.

Propontisz poliszai, Ariszteasz logográfiai úttörésével *Prokonnészosz* és Phaleasz utópista kísérletével *Khalkédón* kivételes helyet foglal el, hiszen a kis-ázsiai partvidéken itt bomlott ki elsőként az elméleti gondolkodás, mégpedig mint társadalomfilozófia, miközben az ión partokon inkább a természetfilozófia szökkent szárba.

SZEGÉNY A POLISZ

Korinthosz és Thébai a szárazföldi Hellaszban feküdt, a hellén történelemben úgy ismertek, mint metropoliszok és az egyes történelmi szakaszokban történelemalakító központok, ezzel szemben Khalkédón Hellasz periferiáján tengődő gyarmatváros.^{lv} Annyiban is kivételesnek mondható városállam, hogy a korabeli poliszok között, különösen a szárazföldi és az ión tengerpartiakhoz képest feltűnően szegénynek számított. Szegénysége összetett. Jelenti az anyagi és a szellemi impulzusok sivárságát, a városnak a hellén világtól való elszigetelt helyzetét, a többi poliszhoz, a szárazföldi Korinthoszhoz vagy a későbbben kiemelkedő ión Milétozshoz viszonyított fejletlenségét és szűkölködését. Ezek gazdagságával szemben Khalkédón szegénysége legendás volt.

Hérodotosz a város alapításával kapcsolatban megjegyzi: „*Ennek a Megabazosznak egy mondását sosem fogják elfelejteni a Hellészpontosz mellett lakók. Mikor ugyanis Büzantionban volt, elmesélték neki, hogy a kalkhédóniak tizenhét évvel korábban alapították a maguk városát, mint a büzantioniak. Erre Megabazosz megjegyezte, hogy akkoriban a*

kalkhédóniak alighanem vakságban szenvedtek, mert ha nem, a szebbik helyet választják maguknak, és nem a csúfabbat.^{lvi} Sztrabón így tudja: a tengerszoros tonhalakban gazdag volt, de „*a Khalkédoni hegyfoktól kinyúló fehér szikla annyira megijeszti ezeket az állatokat, hogy egyenest a tulsó part felé fordulnak, ekkor az ottani áramlás sodrába kerülnek s minthogy a hely természeti adottságai kedveznek annak, hogy az ottani tengerár Byzantion és a mellette fekvő Szarv felé forduljon, természetesen a halak is oda sodródnak a byzantioniaknak... tekintélyes bevételt biztosítanak. A khalkédóniak viszont, bár egészen közel laknak a tulsó parton, ebben a bő jövedelemben mégsem részesülnek, mert a tonhal nem megy az ő kikötők közelébe. Ezért utasította állítólag Apollón azokat, akik Khalkédónnak a megaraiak részéről történt gyarmatosítása után Byzantiónt alapították és jóslatért fordultak az istenhez, hogy a vakokkal szemben vessék meg városuk alapját; vakoknak persze a khalkédóniakat mondta, mert azok, bár előbb hajóztak erre a vidékre, ahelyett, hogy az akkora gazdagságot adó túlpartot szállották volna meg, a szegényebbet választották.*^{lvii}

Hérodotosz szerint Megabazosz a khalkédóniakat,^{lviii} Sztrabón szerint Delphoi a megaraiakat „*vakoknak*” mondta. De az alapítók szeme előtt nem a tájék szépsége vagy a tonhalak rajzása, hanem bizonyára a hely stratégiai jelentősége lebegett! A város uralta az Márvány- és a Fekete-tenger közötti hajózási útvonalat. A korai alapítású polisz kitüntetett helyét, stratégiai jelentőségét jelzi, hogy a környező földrajzi és lakott pontok távolságát templomától, mintegy „0” kilométerkötől számították.^{lix} Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az Ílión elleni háború, az Argosz-hajó útja, azaz a korai hellének nagy katonai győzelme és sikeres felfedező vállalkozása ezt a kitüntetett irányt követte.^{lx}

Összehasonlítással Khalkédónnal szemben Buzantiónt így jellemzik: „*A bizánciak lakóterületének tengerre néző része biztonságos és jólét szempontjából legkedvezőbb az egész számunkra ismert világon; a szárazföld felé néző része azonban mindkét szempontból a legkedvezőtlenebb. A tenger felől úgy fekszik a városuk a Pontos kijáratánál, hogy uralkodó helyzete folytán az ő akarata nélkül egyetlen kereskedő sem tud sem behajózni, sem kihajózni... A tengerszoros szűk volta s az ott letelepült barbár tömeg miatt egyszerűen hajózhatalanná válna számunkra a Pontos.*”^{lxi} Pholübiosz ezt ugyan a város alapítása után mintegy négyszáz évvel később írta, de kiderül, e négy évszázad alatt Buzantion teljesen elhomályosította Khalkédón jelentőségét. Stratégiai kitüntetettsége semmivé vált. Kiderül, nemcsak a tonhalak, hanem az árukkal gazdagon megrakott, a hellének számára szükséges termékeket és rabszolgákat hozó és a barbárok számára nélkülözhetetlen cikkeket vivő hajók is rendre elkerülték Khalkédónt.

ZAVAROK ÉS ZAVARGÁSOK ELKERÜLÉSE

Phaleasz elsők között sejtette meg, hogy a társadalmi viszályok a vagyoni egyenlőtlenségekből fakadnak, s hogy a vagyoni különbségek és a bűnözés közötti kapcsolat van: „*Némelyek számára az a lényeges, hogy a vagyoni kérdéseket helyesen szabályozzák, mert szerintük ezekből keletkezik minden belső zavar. Ezért aztán a khalkédóni Phaleasz elsőnek vezette be a következő elvet: a polgárok vagyonrészének egyenlőnek kell lennie.*”^{lxii}

Megtudjuk, hogy Phaleasz elméleti kiindulópontjának evilági, a gyakorlati életben gyökerező indítéka volt: a szociális feszültségek mérséklése, a polisz belső zavarainak elkerülése. E törekvése származhatott más poliszok tapasztalatainak feldolgozásából, de legalább annyira Khalkédón belső feszültségeinek számbavételéből, illetve, bizonyára, mindkettőből. Nem tudjuk, hogy a tulajdon elleni egyéni támadások mellett felléptek-e kollektív ellenállások, lázadások, forradalmak, de a lopások, a rablások bizonyára nagyon elszaporodhattak.

Receptje, a polgárok vagyonrészének egyenlősége abból a törekvésből fakadt, hogy a poliszpolgároknak „*így a fázás és éhezés miatt ne kelljen rabolniok*”.^{lxiii} Ha Phaleaszt a „*fázás*” és az „*éhezés*” mérséklésére vagy megszüntetésére törekedett, akkor a szegénység olyan mély bugyraiba élhetett polgártársainak nagyobbik része, ami már felbomlással fenyegette magát a poliszra. Talán ezzel függ össze, hogy Phaleasz utópiája, szemben a gazdag Korinthosz és Thébai utópistáival, sokkal mélyebbre ható és kidolgozottabb.

SZEGÉNYEK A POLGÁROK

Khalkédón szegénysége kifejeződik a városi népesség, az iparos és kereskedői réteg gyengeségében, fejletlenségében. Egyetlen kiemelkedő ipari teljesítményüket jegyezték föl: „*Arisztotelész szerint négyvezősoros hajót először a karchédóniak készítettek*”^{lxiv} amit

Alexandriai Kelemen Boszporosz leleményének tartott.^{lxv} Láttuk, hogy halászatuk sem számottevő. Kikötőiben nem hemzsegték a haza és a távolabbi poliszok hajói.

A poliszpolgárok jogállása, a városállam törvényei hűen tükrözik a városi népesség kiszolgáltatottságát: „*az iparosok valamennyien közszolgák, ahelyett, hogy az állampolgárok összességét alkotnák. Amde, ha közszolgákká lesznek, akkor éppen a közüzemekben dolgozók jutnak ebbe a sorba*”.^{lxvi} Ha az iparosok mind közszolgák, és a közszolgák pedig mind iparosok, akkor nem válik el egymástól a polisz-lakók szakmai és állampolgári, ökonómiai-szociális és politikai minősége. Így föllép a kasztosodás veszélye, ugyanakkor az állam mindenhatósága nem más, mint a városlakók szolgáságra döntése, szolgásában való egyenlősítése.

Alkotmányozási elvének, az ingatlanokban megtestesülő vagyontárgyak egyenlő elosztásának alapvető hiányossága ugyancsak a városlakók alávetettségéről vall, ugyanis csak a földbirtokra van tekintettel, „*holott – figyelmeztet Arisztotelész – létezik egy rabszolgákból, nyájakból és pénzből álló gazdaság, és a javaknak azon együttese, amit ingóságoknak neveznek*”.^{lxvii} Teszi ezt akkor, amikor Hellaszban a falusi korlátoltsággal szemben már egyértelműen a város létehez kötött a progresszió. Ez továbbá arra mutat, hogy Khalkédónban akkoriban az ingó vagyon, különösen a havakban és a pénzben megtestesülő vagyonrész még jelentéktelen volt, ezért Phaleasz az ingóságokban még nem látott igazán egyenlőtlenséget szülő tényezőt. Ezért nem terjesztette ki rájuk az egyenlő elosztás elvét, szabadjára engedte birtoklásukat.^{lxviii} Ugyancsak kérdéses, hogy mennyire volt fejlett a rabszolgamunkán alapuló ipari tevékenység és mezei gazdálkodás, mennyire volt kiterjedt a legeltető állattenyésztés, ha a rabszolgákból álló gazdagságot ennyire figyelmen kívül hagyhatta.

Phaleasz bizonyára ismerte korának fejlettebb városállamait, az azokat feszítő szociális antagonizmusokat. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a városi, iparos és kereskedői étellel szembeállította a falusi idillt, a rurális élet egyszerűségére épülő hagyományos erkölcsöt, amelyet a romlott, a pénzt hajhászó, a kincseket halmozó városi étlettől menteni kívánt.

VAGYONI EGYENLŐSÉG

A nagy-görögországi (szicíliai Megara Hublaia) és a fekete-tengeri (Krim-félszigeti Kherzonészosz) ásatás „*arra enged következtetni, hogy a gyarmatosok azonos nagyságú parcellákat kaptak házhelyül a városban, mint ahogy megművelhető mezőgazdasági területeként is*”.^{lxix} Ha Phaleasz felveti az azonos parcellák szükségességét, akkor feltehetően azért tette ezt, mert Khalkédón alapításakor ez az elv még nem élt, vagy azért, mert fellépésekor az eredetileg egyenlő parcellanagyságok különböző okokból már megszűntek. Arisztotelész közléséből ez nem derül ki. Valószínűbb az előbbi. A gondolat újdonságára utal Arisztotelész is: Phaleasz volt az, aki „*elsőnek vezette be a következő elvet: a polgárok vagyonrészének egyenlőnek kell lennie*”.^{lxx}

Mellette szól, hogy más poliszok hasonló törekvéseihez képest közelebbi környezetének hatása meghatározóbb lehetett. Eszméiben az ősközösségi viszonyok emléke mellett hathatott rá és társaira a barbárok közös földtulajdona: „*a föld legyen közös és műveljék azt közösen, de a terményeket kinek-kinek a szükségletéhez képest osszák szét (állítólag ilyen közös gazdálkodást is folytatnak némely barbár népek)*” – mondja Arisztotelész.^{lxxi} Ezek a barbár népek Khalkédón szomszédjai voltak. De ha eszméinek sokoldalúságára és kidolgozottságára tekintünk, akkor is a közvetlenebb élményanyagra következtethetünk.

Arisztotelész fölveti, hogy miképpen kell szabályozni a vagyoni részek nagyságát „*a legjobb berendezkedésű államban*”? „*Közös legyen-e a vagyon vagy sem?... jobb volna-e, hogy a vagyon és annak használata közös, a földbirtok tulajdona megosztott legyen, a terményeket ellenben a közösbe szolgáltatassák be, fogyasztásra..., vagy fordítva, a föld legyen közös és műveljék azt közösen, de a terményeket kinek-kinek a szükségletéhez képest osszák szét...; vagy végre a földbirtok és a termények egyaránt közösek legyenek*”.^{lxxii} A válasza különböző megfontolások alapján ez: „*jobb, ha megmarad magántulajdonnak a vagyon, s csak az élvezetét tesszük közössé; hogy azután hogyan lesznek a polgárok ilyenek, az már a törvényhozó külön feladata*”.^{lxxiii} Ő a magántulajdonra és az elosztási kommunizmusra szavaz. Elutasította a föld köztulajdonát, mert tudta vagy sejtette, hogy a földmagántulajdon a poliszforma alapzata, ami a „*barbár*” kelettel szembeni hellén fölény előfeltétele volt. Mindennek a tükrében nézzük meg, hogy a többféle lehetőség közül Phaleasz megoldása melyiket követi.

Szemben a fogyasztási kommunista eszmével, a Phaleasz-féle utópia nem a fogyasztásban, hanem a tulajdonban kívánja megvalósítani az egyenlőséget. Az **egyenlő**

Magyar Phaleasz utópiájában félreérthető, hol *magán*vagyonnak, hol vagyoni*közösségnek* értelmezhető. Ugyanakkor nem tekint a termelési és elosztási folyamatokra. Ennek látómezejéből való kiesése összefügg azzal, hogy a mezőgazdasági termelésben hogy a rabszolga-munka kiterjedése még korlátozott, a magánmunka súlya pedig jelentős volt, emellett a városi kézműves és kereskedő rétege, mint említettük, fejletlen volt. Bizonyos mértékig tehát a „település” államszervezet előtti formáját fordítja szembe az „állam”-mal, mintegy példaképpel s követendő normaként visszautalva az archaikus viszonyokra.

A vagyonrészek kiegyenlítését illetően Phaleasz „*Úgy vélte, hogy ez a településsel egy időben minden nehézség nélkül megoldható; a már megalakult államokban ez azonban fáradságosabb, mégis ez a kiegyenlítés könnyen végrehajtható, ha a vagyonosok adnak ugyan hozományt a lányuknak, de nem fogadnak el, a szegények pedig csak kapjanak, de ne adjanak.*”^{lxxiv} Az a vágyálma, hogy a hozományok szabályozásával, az öröklés korlátozásával és egyéb adományozások („vendégajándékok”) kiiktatásával a vagyoni „kiegyenlítés könnyen végrehajtható”, beleillik az olyan modernebb illúzióknak a sorába, mint amilyen az, hogy az örökösödés korlátozásával és megadóztatásával a társadalmi egyenlőtlenségek orvosolhatók vagy mérsékelhetők; egyáltalán, hogy a jog képes megszüntetni a vagyoni és a szociális különbségeket.

A POLISZ NAGYSÁGA ÉS POLGÁRAINAK SZÁMA

Arisztotelész a Phaleasz féle államberendezkedés eredendő problémájának látja, hogy a polisz területét és lakói létszámát tekintve „igen kicsi” lesz, mint ahogyan Khalkédón valóban a kisebb poliszok közé számított. A kritikusszeme előtt a jelentős területű és létszámú poliszok képe lebegett, mindenekelőtt az etalonnak tartott Athén.^{lxxv}

Itt ismét ellentmondásokra bukkanunk.

Az állam erejét gazdagságát megeremlítő iparosok és határait megvédő katonák száma adja, ugyanakkor a Phaleasz megálmodta államnak „a vagyonnál is inkább kell korlátozni a szaporodást, hogy egy bizonyos számnál többen ne szülessenek, de persze ezt a számot úgy kell megállapítani, hogy tekintetbe vegyünk a véletlen eseteket, melyek folytán egyes újszülöttek elpusztulhatnak, valamint egyesek gyermektelenségét is. Ezen óvóintézkedések elmulasztása, mint a legtöbb állam példája mutatja, föltétlenül a polgárság elszegényedésére vezet, márpedig a szegénység belső zavart és bünt hoz létre.”^{lxxvi} Mármint, ha a törvényhozó meghatározza a polisz polgárainak ideális létszámát, akkor korlátoznia kell – a véletlenségek beszámításával – a születések számát is: „Csakhogy azoknak, akik ezt a törvényalkotást javasolják, azt nem szabad figyelmen kívül hagyni, amiről pedig mostanság el szoktak feledkezni, hogy annak, aki a vagyoni nagyságát korlátozza, a gyermekek számát is korlátoznia kell; mert ha a gyermekek száma a vagyoni nagyságát túlságosan meghaladja, akkor a törvény szükségképpen érvényét veszti, de túl ezen az érvényvesztésen, különben is káros, ha sok gazdag ember elszegényedik, mert nehéz volna elkerülni, hogy az ilyenek ne váljanak forradalmárokká.”^{lxxvii} Arisztotelész még nem szemérmes, nem csupán arra mutat rá, hogy a poliszpolgárok túlszaporodása szegénységet eredményez, pontosabban a gazdagok vesztenék el anyagi kiváltságukat, hanem arra a veszélyre is felhívja a figyelmet, hogy az elszegényedett gazdagok ezért forradalmat, ma talán úgy mondanánk, ellenforradalmat robbantathatnak ki. Ha a meghatározott, egyenlő vagyonrészek egyik határát az adja, hogy a szegényeknek a tulajdon elleni egyéni fellépéseit, a rablásokat kiiktassa, akkor a másik oldalról a gazdagoknak elszegényedési küszöbe határolja, hogy elkerüljék a vagyonosok forradalmát.

Nagyjából erre mutat Arisztotelész alapvető ellenvetése akkor is, amikor a polisz területi nagyságát szemléli: „*ámde lehetséges az is, hogy a vagyoni egyenlő elosztása megvan ugyan, de az egyes részek vagy túlságosan nagyok, úgyhogy ez pazarlásra, vagy túlságosan kicsinyek, s ez meg nyomorúságos életmódra vezet. nem elég, ha a törvényhozó egyenlőnek állapítja meg a birtokrészeket, hanem a közepes nagyságot kell eltalálni. De még ha a közepszerű vagyonrész szabják is ki mindenkinek, az sem ér semmit: sokkal inkább a kívánságokat kell kiegyenlíteni, mint a vagyonokat, ez meg képtelenség, ha a törvények segítségével nem adunk megfelelő nevelést. No de talán erre azt felelné Phaleasz, hogy ő éppen ezt mondja, és szerinte a városállamban e két szempont szerint: a vagyont és a nevelést illetően egyenlőségnek kell lennie.*”^{lxxviii} Akár kicsiny, akár közepes, akár nagy területtel, s ennek megfelelő számú lakossal bírjon is a városállam, a vagyoni egyenlőség önmagában nem biztosítja a polisz belső békéjét, mellette biztosítania kell a nevelés egyenlőségét is.

HITVÁNYAK ÉS NEMESEK

Az egyenlőtlenségek és a viszályok további forrása, figyelmeztet Arisztotelész, maga az államszerkezet: „No meg aztán nemcsak a vagyon, hanem a méltóságok egyenlőtlen elosztása miatt is viszály támadhat, csakhogy más-más értelemben; a tömeg ugyanis a vagyon egyenlőtlen elosztása miatt zúgolódik, a műveltek pedig akkor, ha a közéleti megbecsülés egyformán jár ki mindenkinek; erre céloz eme mondás: 'egy a becsülete hitványnak és nemesnek'.”^{lxxxix} Az államban a „méltóságok” és a „tömeg”, a „hitványak” és a „nemesek”, a „műveletlenek” és a „műveltek” megoszlása természetesen nem esik egybe a vagyonosokkal és a vagyontalanokkal, a gazdagokkal és a szegényekkel, de megoszlásuk nem is független tőlük. A hatalomvágy, a hatalom megszerzéséért és megtartásáért folyó véres küzdelem nem volt ismeretlen a hellén gondolkodók előtt.

Hogy igazságtalan az, ha a „hitvány” és a „nemes”, a „silány” és a „bátor”, a „lusta” és a „tetterős” része azonos, már Homérosznál fölvetődött. Akhilleusz így panaszkodik:

*Mert egyet kap a veszteg ülő s aki nagyhevesen küzd;
és ugyanúgy becsülik meg a bátrát, mint a silányat.
És ugyanúgy meghal, ki sokat vív, mint aki lusta.*^{lxxx}

Arisztotelész jogosan mutatott rá arra, hogy Phaleasz nem vette észre a vagyonrészek egyenlőségének és a méltóságok egyenlőtlenségének ellentmondását. Arisztotelész majd „**Az athéni állam**”-ban Szolónra hivatkozik, aki megfordítja a problémát: nem kívánta a földet felosztani akaróktól, hogy a haza földjéből „a jók s a rosszak egyenlő részt kapjanak”.^{lxxxii}

A „nemes” és a „hitvány” ellentéte a későbbiekben az arisztokrácia fegyvere lesz a a gazdagodó poliszpolgárokkal szemben, azt jól mutatja Theognisz felháborodása:

*Kost, szamarat keresünk, Kürnosz, s lovakat nemes ősök
véréből, s a jeles férfi gebére nem ül;
hitvány lányt elvenni pedig, hitvány apa sarját,
nem röstell a derék férfi, ha pénzt sokat ad.
Könnyen megy hitvány emberhez a nő feleségül,
csak gazdag legyen az – pénzt akar és nem erényt.
Mert a vagyont becsülik; hitvány apa sarja nemessel
így kerül össze, a pénz összekeverte a vért.*^{lxxxiii}

A „nemesek”, az „ősök”, a „vér” e szemlélet számára maga az **erény**, vele szemben a pénz, a gazdagság, a vagyon pedig a **hitványság** jele, „a pénz összekeverése a vérrel” pedig röstelli való **korcsot** eredményez. Inkább tiszta vérű kosra, számarra, lovakra hasonlítson a derék férfi, minthogy hitvány gebére. Ez az állatiasság színvonala volt és maradt.

A NEVELÉS

Az egyenlő vagyon és az egyenlőtlen hatalom ellentmondásának feloldására Phaleasz a nevelés egyenlőségét hívja segítségül. Természetesen minden társadalomban jelentős, de körülhatárolt szerepe van a nevelésnek, a törvények betartatásának és a társadalmi normák megszokásának. „Csakhogy – figyelmeztet Arisztotelész – azt is meg kell mondani, hogy milyen legyen az a nevelés: azzal azonban, ha egy és ugyanaz, még semmit sem érünk el; mert lehet egy és ugyanaz, de mégis olyan, hogy az emberek inkább hajlanak majd a pénznek vagy a dicsőségnek, vagy éppenséggel mindkettőnek a túlzásaira.”^{lxxxiiii} Erre, úgy látszik, Phaleasznak nem volt kiérlelt javaslata.

A nevelésnek ezzel az utópisztikus szerepével a világ minden sarkában éltek és mindmáig élnek, s ennyiben az eszme, mondhatni, nemcsak ősrégi, hanem modern is, noha már régóta kimondták ennek ez elvnek éppen az egyenlősítéssel szembe forduló következményét, a társadalomnak a fölül lévő „nevelők”-re, „jól neveltek”-re és az alárendelt „neveletlenek”-re, „nevelendő”-re történő elkülönülését. Mivel a Phaleasz által tervezett s talán bevezetett államban sem szűnik meg a méltóságok elosztásának egyenlőtlensége, ezért, ha nem biztosított a nevelés egyenlősége, akkor mindenkor újratermelődik „méltóságok” és a „tömeg”, a „hitványak” és a „nemesek”, a „műveletlenek” és a „műveltek” megoszlása.^{lxxxv} A nevelésről kiderül, hogy eredményességét, még ha a vagyonok egyenlősége összefonódik is a nevelés egyenlőségével, fölülírja a pénz- és a hatalomvágy.

Arisztotelész ellenvetései lényegbe vágóak: „Ámde az emberek nemcsak kényszerűségből vetemednek rosszra..., hanem azért is, hogy örömet szerezzenek maguknak, s vágyaikat kielégítsék; ha ugyanis többre vágyakoznak, mint amennyi a megélhetéshez kell, akkor keresnek erre jogtalan tettek elkövetésével orvoslást, ámde nem ez az egyetlen ok, hanem az is, hogy vágytól űzve, fáradtság nélkül szerzett gyönyöröket élvezzenek. Ugyan mi

lehetne ezen három betegség orvossága? Az elsőnek a szerény vagyon és a munkálkodás; a másodiknak a mértékletes életmód; a harmadiknak az, hogyha valaki benső örömet óhajt, ne keresse másutt, mint a bölcséletben, mert minden más öröm csak az emberek útján érhető el... S bizony a legnagyobb bűnök a mértéktelenség, nem pedig a szükség miatt követik el..., úgyhogy bizony csak a kis bűnök ellen nyújt védelmet a Phaleasz-féle alkotmányforma.¹³³⁵ Hogy a nagy bűnök a mértéktelen gazdagodási és hatalmi vágyból, a kis bűnök inkább a szükség miatt történnek, ez Arisztotelész fontos és pontos fölismerése.

Arisztotelész leválasztja a magántulajdonról a belőle fakadó erkölcsöt. A szerződészegések „*abból keletkeznek, hogy nincs vagyontársaság... csakhogy a bajok nem a vagyontársaság hiányából, hanem a gonoszságból fakadnak.*”¹³³⁶ Amit nem vesz észre, hogy minden egyéb körülményt – a gyönyörök iránti vágyat, a szerződészegéshez vezető gonoszságot stb. – számításba véve is, a társadalmi egyenlőtlenségek alapvetően és eredendően a vagyoni különbségekből adódnak. Így „*nemcsak a vagyon, hanem a méltóságok egyenlőtlen elosztása miatt is viszály támadhat*”. Ez az egyenlőtlenséget szülő egyenlőség társadalma.

...ÉS A TÖBBI VÁROSÁLLAM?

A polisz zártságán csak némi rést üthettek a korinthuszi és megarai hatások. Phaleasz bizonyára ismerte a két korinthuszi utópistát, illetve nézeteiket. Az uralkodó viszonyok és a reájuk épülő szemlélete azonban másról árulkodik: „*Ezenkívül számost intézményt szándékozik megszervezni, hogy a városállam helyes belpolitikáját biztosítsa, de ugyanakkor figyelembe kell vennie valamennyi szomszédos és idegen városállamot is.*”¹³³⁷ Phaleasz nem vette figyelembe, hogy a városállam nem egymagában áll, hanem körülveszik a szomszédos, idegen poliszok és a barbárok tengere. A polisz külső környezete hatásának számbavételét csak addig lehetett elkerülni, amíg Khalkédón viszonylag elszigetelődött Hellasztól és a közeli Thrákiától.¹³³⁸ Khalkédöntől idegen volt az az irrealitás, ami a közeli Thrákiában uralkodott, nem kevésbé az a társadalomátalkítási gyakorlat, ami erre az irrealitásra épült (Zalmoxisz). A thrák hatás, ami például a távolabbi Szamosz szigetén nagyon erős volt, de itt, legalább is Phaleasz társadalmi reformelképzelésében kimutathatatlan.

Valószínűleg azért nem vette számításba a poliszok környezetét, mert megérezte vagy – ez sem kizárható – tudatában volt annak, hogy utópisztikus viszonyai csak addig maradhatnak változatlanul fenn, amíg a polisz elszigetelődik környezetétől. Az izoláció éppen annak a munkálkodásnak, iparkodásnak, kereskedelemnek, tevékenységek, tehetségek és szellemi kincsek cseréjének az akadálya, amelyek felbomlaszthatják a megóvandó egyenlő állapotokat, ezért Phaleasz elemzéséből logikusan maradt ki a szomszédok és az idegen poliszok befolyása. Ezért mind máig az utópiák **szigeti** hatalmak, vagy magas **hegyekkel** határoltak. Ha Phaleasz ebben az elszigeteltségből adódóan nem fordított figyelmet arra, hogy az államot a katonai hatalom szempontjait figyelembe véve rendezze be, akkor bizonyos fokig a polisz és környezete realitását figyelembe véve tette ezt.

Feledte, hogy a vagyoni helyzetnek „*Nemcsak a városállam belső szükségleteire kell elegendőnek lennie, hanem a kívülről fenyegető veszéllyel szemben is, ezért az állam gazdagsága se olyan nagy ne legyen, hogy arra a szomszédok, s éppen a hatalmasabbak szemét vessenek, se pedig oly kicsi, hogy még egy velük egyenlő és hasonló erejű néppel se tudják felvenni a küzdelmet... Talán a legmegfelelőbb az volna, ha az erősebbet nem kecsegtetné túlzott nyereséggel a háború, hanem csak annyival, amennyit úgyis megszerezhetne, ha azt nem ragadná el.*”¹³³⁹ A külső viszonyok figyelmen kívül hagyása, illetve elzárkózás a külső hatások elől, csak annyiban szolgál előnyül, hogy az állampolgárok egymással ne torzsalkodjanak, a polisz területe és lakossága pedig ne változhasson.

Korlátozta horizontját maga a polisz-forma is, ami adott területével, lakosságával és gazdaságával önálló egységet alkotott. A hellén együvé tartozás majd csak a hét görög bölcs mozgalmában, a lüdök és a perzsák támadásaival szemben bontakozott ki. Ekkor kezdenek igazából visszaemlékezni arra a korábbi időszakra is, amikor az akháj törzsek összefogtak az ázsiai Trója ellen, ekkor kezdik összegyűjteni a Homérosz neve alatt fennmaradt verseket, és szerkesztik meg eposzait Spártában és Athénban.

A városállamot elszigeteltsége mellett szegénysége is védelmezte, hiszen olyan helyzetben volt, amikor „*az erősebbet nem kecsegtetné túlzott nyereséggel a háború, hanem csak annyival, amennyit úgyis megszerezhetne, ha azt nem ragadná el.*”¹³⁴⁰ A városlakók gyengeségéből és szegénységéből következik Phaleasz látókörének korlátja.

IV.

A KORAI UTÓPISTÁK ÉS A FILOZÓFIA TÖRTÉNETE

Az a sajátos helyzet áll elő, hogy miközben Arisztotelész elemzi a korai korinthuszi és khalkédóni utópistákat, aközben bírálja Platón utópizmusát, s megismerteti velünk saját véleményét az utópizmusról, a korai társadalomtudományról, az államépítésről, az alkotmányozásról és a törvénykezésről.

Platónon kívül „Senki más nem ajánlott olyan új elvet, mint a gyermek- és asszonyközösség, vagy pedig mint az asszonyok közös étkezése” – állította Arisztotelész.^{xci} Ezt a platóni víziót elsőként nem egy filozófus, hanem egy komédiás szedte ízekre. Igaz, ezt a komédiást Arisztophanésznek hívták.

GYERMEK-, ASSZONY-, FÉRFIKÖZÖSSÉG ÉS A RABSZOLGÁK

A mélyen gondolkodó, de az platóni utópizmust kicsúfoló Arisztophanész, végigjárja a Platón logikai útját, s olyan eredményeit is kimutatja és kikacagja, amire majd még Arisztotelész sem világít rá vagy nem vesz észre.

Így mutatja be az utópiák fényét és árnyát, nevetve mondja, de komolyan gondolja:

*Akarom hát, hogy mindenki egész vagyonát közjóra bocsássa,
S éljen kiki a közalapból, és ne legyen dús ez, nyomorult az;
S ne szántson amaz sok földet, a míg ennek még sírhelye sincsen;
S ne tartson egyik nagy szolgahadat, míg a másik egy inasgyereket sem;
Hanem egy legyen a közös életmód, s mindenkire nézve hasonló.^{xcii}*

majd a közelebbi program:

*...Legelőbb is közre bocsátok
Földbirtokot és pénzt, és azután mindent, mije bárkinek is van:
S miután ez mind köz vagyon, ebből táplálunk benneteket mi
Gazd'asszonyilag, takarékosan és állandó gondviselettel.^{xciiii}*

azok pedig, akiknek nincs látható vagyona, földbirtoka,

*Azt is beadja a közösbe
Mert ha nem: akkor hamis esküt tesz.

De hiába is eldugnia, mert nem veszi hasznát semmire.

Mert senki szorultságból nem ad és vesz, bírván maga mindent:
Kenyeret, süteményt, halat, öltözetet, koszorút, bort, csicseri-borsót;
Mit nyerne tehát amaz eltagadó? ezt fejtsd meg, ha kitalálsz!^{xciiv}*

Nem lesz lopás, nem lesz bírság. A vagyonsközösséggel együtt létrejön a nőközösség is, minden idők botrányköve, s ami vele jön, a gyermekek közössége. Szabad-e leányt, nőt venni a közösből:

*De hiszen szabad ezt ezután ingyen: mert azt is közre bocsátom,
Hogy akármely férfi akármely nőt kiszemel kényére magának,
Nemzeni gyermeket.*

*A csúnyábbak s pisze orrúik
ott hálnak együtt ama szebbekkel; s ki a szépet megohajtja,
nem szabad ehhez jutnia, míg a csunyával elébb köze nem volt.*

*Hanem a csúnyább nők meglesik ám, mikor szebb férfiak este
Lakomáról jönnek; azonkép a rút férfi bevarja az utcán
A szép nőt: és nem szabad a nőnek szép férfival addig örülni,
Míg a rútoknak előbb, s a kicsinek, kedvét nem tölti egészen.^{xciv}*

Kiderül, hogy a „legjobb államban” a nőközösség mellett ki kell alakítani a férfiközösséget is. Előbb a csúnya nővel, s csak utána a szebbel hálhat a férfi, és előbb a csúnya férfival, s csak utána örülhet a szebbel a nő. Az egyik lényeges dolog, amire Arisztophanész rámutatott, hogy a gyermek- és az asszonyközösség szükségképpen velejárója a mások által nem belátott férfiközösség.

És míg szép és csúnya nő szép és csúnya férfival enyeleg, addig ki fog dolgozni? Ki műveli meg a földet?

Szolgák; te egyébre ne gondolj.

Csak, hogy mikor az árnyék tíz láb, kenekedjél s menj az ebédre.^{xcvi}

S itt a határa e kommunisztikus komoly komédiának: hogy ne legyen tulajdon, hogy minden közös legyen, és hogy senkit se sújtson az ínség, ahhoz feltétlen fenn kell tartani a rabszolgaságot, azt az intézményt, ami éppen a tulajdonnak, az egyenlőtlenségnek és a nincstelenségnek a forrása és alapzata. Kell, hogy legyen szolgahad és inasgyerek! A köztulajdon alapján az állampolgároknak a munkát nem ismerő tömege csak akkor maradhat fenn, ha a rabszolgák munkáján élőködnek. Arisztophanész nevetségessé teszi a Homérosztól és Hésziodosztól kezdve a görög gondolkodáson keresztül vonuló utópisztikus elmélkedést, de úgy mutatja ki lehetetlenségét, hogy eközben ésszerűen kifejti a közös tulajdonlás minden lehetséges pozitív következményét is. Ez egy rendkívül gazdagon kidolgozott és végiggondolt, a kérdésekre felelő és az ellenvetésekre érvelő utópia vázlata, egy rabszolगतartó társadalom utópiája.^{xcvii}

Ami miatt a kései Arisztophanész komédiájából idéztünk, nem más, mint annak bizonyítása, hogy a hellén klasszikus korban ismertek voltak azok az eszmék, amelyeket e korai utópisták kidolgoztak, nem csupán a sokoldalú tudós, Arisztotelész előtt, hanem a már korábban az athéni köznép előtt is. Csak ilyen ismeret mellett érhetett el komikai hatást a szerző a nézőközönség körében. A poliszpolgárok nem ismerték a korinthuszi utópistákat, meg lehet, hogy Arisztophanész sem hallott róluk, de a hellén élet mozgalmassága és a poliszok közötti érintkezések intenzitása eljuttatta ezeket a nézeteket Athén későbbi nemzedékéhez is. És ott volt Platón, akinek eszméit a minden iránt érdeklődő és mindenben szívesen vitatkozó athéni polgárok ismerték.

Ha filozófiai utópiák kialakulásának kezdetén krétai Thalész és tanítványai álltak, akkor, mondhatjuk, végső szavát Arisztophanész mondta ki, i. e. 392-ben *nevetve-sírva* búcsúzott a kívánt, s mégsem megvalósítható ábrándképtől. Az utópiák Arisztotelész általi *logikai* búcsúztatása egy emberöltővel későbbi.

A LEGJOBB ÁLLAM ÁLMA

E korai utópiák eszménye az egyenlők társadalma, amivel együtt jár a városállam állandósága, a bénultság, a megmerevedés, a megrekedés, a pangás, a stagnálás, a tespedés, a változatlanóság. Terveik sikertelen kísérletek maradtak, nem tudták kiegyenlíteni a vagyoni egyenlőtlenségeket, sem pedig az azokból fakadó erőátrendeződések. Arisztotelész az egyenlősítő eszmékről, a vagyoni, a nevelésbeli és a hatalmi egyenlőségekről nyomós érvekkel mutatja ki gyakorlati lehetetlenségüket, kivitelezhetetlenségüket. Az egyenlők társadalmának változatlanósága, az egyenlő mérce alkalmazása temperamentumukban, képességeikben, erejükben, körülményeikben, szükségleteikben, lehetőségeikben, műveltségükben, erkölcsükben, vágyaikban stb. különböző, nem egyforma, nem egyenlő, azaz egyenlőtlen emberekre, végül önmaga ellentétébe csap át, az egyenlőtlenségeket konzerválja. Kísérleteik fiaszkóval zárultak, olyan fejlődési pályát jelöltek ki, ami a poliszok számára követhetetlen és megvalósíthatatlan volt.^{xcviii}

Végső következtetése az, hogy „*a városállam természete szerint nem olyan módon egységes, mint ahogy némelyek mondják, amit pedig a városállamok szempontjából a legnagyobb jónak tartanak, a valóságban éppen az dönti meg az államot.*”^{xcix} Csak akkor értjük meg az arisztotelészi ismertetés és elemzés summázatának a maga számára levont jelentőségét, ha egybevetjük azzal a következtetéssel, hogy Platón „**Állam**”-utópiájának alapelve a városállamot semmisítené meg: „*világos, hogy a városállam ezen az úton tovább haladva s folyton egységesebbé válva, többé már nem városállam, mert hiszen a városállam természete szerint egy bizonyos sokaság, márpedig ha mindjobban egységessé válik, lassanként a városállamból a család, a családból az egyes ember lesz; mert a család egységesebb a városállamnál, s a családnál egységesebb az egyes ember; tehát még ha ezt valaki végre is tudná hajtani, nem volna szabad megtennie, mert a városállamot semmisítené meg. Amde nemcsak szám szerint több, hanem faj szerint is különböző emberekből áll a városállam: hiszen nem is alakulhat egymáshoz hasonló emberekből.*”^c A komolyabb teoretikusok Arisztotelésztől kezdve mindezek miatt szembefordulnak az egyenlősítő ábrándokkal.

Arisztotelész bírálja az utópistákat is, Platón is, de nem egyformán!

Platónnal szemben nyomatékosan kiemelte: „Vannak egyéb államelméletek is, melyeket magánemberek, bölcselek és politikusok állítottak föl, de valamennyi **közelebb van a fennálló és most érvényben lévő államformákhoz, mint az a két elmélet**”,^{ci} azaz az „**Állam**”-ban és a „**Törvények**”-ben kifejtett elméletek. Más szavakkal: az elődök a realitásokat jobban számba vevő utópiákat munkáltak ki, mint Platón. Szemben Platónnal azok közül „Senki más nem ajánlott olyan új elvet, mint a gyermek- és asszonyközösség, vagy pedig mint az asszonyok közös étkezése, hanem inkább az **életszükségletekből** indulnak ki.”^{cii} Reális kiindulópontok, evilági, de ott és akkor megvalósíthatatlan megoldási javaslatok jellemzik a korai utópiákat. Phaleasz Pheidón és Philolaosz az eposzköltőkkel és a pedagógiai kísérletezőkkel szemben elsősorban a polisz **intézményes alapjait**, lehetséges alkotmányos, törvényes kereteit kutatják és kívánják megteremteni. Azt érezkelhette és érzékeltette bírálatában, hogy a korai utópiák, ha másban nem is, de **pszichikailag** megalapozottak voltak, támaszkodtak a gyarmatosítás gyakorlatára, az államalapítás közvetlen élményére, a megközelítőleg félévezredes, egész Hellaszt átfogó, intenzív alkotmányozási folyamat tapasztalataira. Úgy érezhették, hogy minden az alkotmányon és a törvényeken múlik. Ezzel szemben „*hogy Platón törvényhozóvá legyen, nem felelt meg ennek a kornak. Solón és Lykurgos törvényhozók voltak, de Platón korában ez már nem volt lehetséges.*”^{ciii} Az utópia és az utópia tehát nem minden esetben egyenértékűek.

Nem véletlen, hogy konkrét ellenvetéseit nem számítva, Arisztotelész általában óvott az ősi törvények könnyelmű megváltoztatásától, a sebtében történő állásfoglalástól, mert „*a változtatás valóban nem szokott használni,*”^{civ} noha „*az egyes törvényeket bizonyos esetekben meg kell változtatni; ugyanakkor más szempontból a változtatás, úgy látszik, nagy óvatosságot igényel... amikor az elérhető előny csekély, a törvények könnyelmű megváltoztatásának megszokása pedig helytelen, akkor világos, hogy inkább el kell tűrni néhány botlást*”.^{cv} Az óvatosság, az ősi törvények szilárdságának a védelme abból a félelemből fakad, hogy a városállam felbomlik és barbarizálódik.

Az utókor, amely általában kritikátlanul fogadja el Arisztotelésznek a régiekre vonatkozó közléseit – ezt különösen a „**Metafizika**” filozófiatörténeti adatait illetően láthatjuk –, hallgat Korinthosz és Khalkédón gondolkodóiról. A filozófiatörténeti dogmatizmuson nevelkedett utókor mindenkor igyekezett elfeledkezni a filozófiatörténeti kánonba nem illő eszmékről, azok felbukkanásának helyéről, s az azokat kimunkálók személyéről. Különösen így van, ha az utópisták személyéről, s még kevésbé szeretett, társadalomkritikai élű eszméikről esik szó. A szocializmusban utazgatók pedig az arisztotelészi kritikát önmagukra vették, s joggal feshengtek kísérleteik kudarcai számba véve a „**Politika**” szavait olvasván.

Mindezek olyannyira vakká tesznek és tettek, hogy nem látszik tőlük, hogy Milétoz **előtt** és Milétozon **kívül** is léteztek gondolkodók és gondolatok, amelyek nem a természetfilozófia, hanem a korai társadalomfilozófia körébe illenek.

...ÉS MILÉTOZ?

A **Peloponnészosz** és a **Propontosz** mint két protofilozófiai központ, mint a legkorábbi természetfilozófiai és társadalomfilozófiai eszmék szülőhelye? Merész következtetés! De ilyen kép alakul ki a maroknyi tény és a számtalan feltételezés összességéből. Természetesen csak akkor tarthatjuk ezeket a filozófia előtti filozófia teljesítményének, ha a tulajdonképpeni filozófia első eredményként hagyományosan a milétoziakét rögzítjük. Sok benne a bizonytalanság, a hipotetikus elem. Ezek nélkül azonban szinte semmit sem mondhatnánk, noha olyan tények csoportjáról van szó, ami arra kell, hogy ösztönözzön bennünket, hogy átgondoljuk újra és átírjuk a filozófiai gondolkodás kezdetének történeti feltételeit és történetét.

Amikor a filozófia kezdetének problémája fölvetődik, akkor szaktudósban és tájékozott közemberben Milétoz és Thalész neve merül föl. Mindent Milétozhoz és mindenkit Thalészhez kell viszonyítanunk! Most három olyan gondolkodóval találkoztunk, akik Milétoztól távol és Thalész előtt alkottak. Föllépésük datálása meglehetősen pontossággal rögzíthető: korinthoszi Pheidóné és talán korinthoszi Philolaoszé Küpszelosz hatalomátvételéhez, khalkédóni Phaleaszé pedig Khalkédón alapításához kötődött. Mindkét esemény időpontja i. e. 657. Ez azt jelenti, hogy Thalész születése, azaz i. e. 624. előtt, vagyis egy nemzedékkel korábban, s mintegy két nemzedékkel Thalész bölccsé minősítése előtt tevékenykedtek.^{cvi}

Három kérdésre kell választ keresnünk: 1) miért jelent meg e két körzetben, e három városban hirtelen az **elméleti** gondolkodásmód; 2) miért **társadalomfilozófiai, utópisztikus**

elméletet dolgoztak ki; s végül 3) miért merült el tanításuk szinte *hatástalanul* és nevük (nem számítva Arisztotelész „**Politiká**”-ját) *ismeretlenül*?

A rendkívül kevés adat alapján nem vállalkozhatunk arra, hogy választ adjunk a kérdésekre, megoldást kínáljunk a problémákra. Mind ez, mind az további, elmélyültebb kutatómunkát kíván, mint ahogyan a korinthusiak és a khalkédóni gondolkodó eszméinek elsődleges ismertetése is még sok kívánni valót hagy maga után. Csupáncsak arra vállalkozhattunk, hogy felhívjuk a filozófia kezdete iránt érdeklődők figyelmét munkásságukra, s csak annyit tehetünk, hogy a nyitva hagyott kérdések megválaszolásának lehetséges irányaira rámutassunk.

Korinthusban azért lépett föl elméleti igénnyel korinthuszi Pheidón és korinthuszi Philolaosz, mert a poliszban társadalmi-politikai fordulat zajlott le, s szembekerült egymással a város kivételes, Milétoossal vetélkedő, „*mesébe illő*” gazdagsága, és az Athént megközelítő népességű és területű tengeri nagyhatalom egész Hellaszra történő politikai kihatásának korlátozottsága. Khalkédónban pedig azért dolgozta ki társadalomelméleti gondolatait Phaleasz, mert a poliszban társadalmi-politikai fordulat zajlott le, szembekerült egymással a városnak egész Hellasz számára kiemelkedő stratégiai jelentősége és ugyanakkor „*mesébe illő*” szegénysége. Ezek az ellentmondások itt is és ott is élesen tették föl a kérdéseket, és sürgetően várták a feleletet. A társadalmi feszültségekkel szembe kellett nézniük!

A Földközi-tenger medencéjét uraló, sok poliszt felölelő Hellasz különböző tájainak érdekei szerteágazók voltak. A görögség egészének sorsát meghatározó és eldöntő terület egyre inkább az Égei-tenger szigetein és partjain elterülő poliszokon múltott. Korinthusz és Khalkédón e fősodorból kiestek. Mind Korinthusz, mind pedig Khalkédón orientációja érdekeit és érdeklődését olyan területek felé terelte és behatárolta, amelyek a hellén fejlődés szempontjából periférikusoknak bizonyultak. Korinthusz ipari és a kereskedelmi, vagyis a gazdasági érdekeit az határozta meg, hogy korai gyarmatosítóként elsősorban nyugat felé nyitott, Korküra (Korfu) szigetére, az akharnaniai–epeiroszi partvidékre, közelebből Ambrakiára és a szicíliai Szürakuszaira, s hogy befolyása növelés érdekében tett erőfeszítései ellenére igazi befolyása Peloponnészoszra korlátozódott, ott is Spárta alárendeltségében. Khalkédónból pedig jobbra csak a keleti szkitákhoz fordulhattak ihletért, a közvetlenebb, a keleti, a szkíta síkság népeinek életmódja szolgált például számukra. Korinthusban és Khalkédónban hiányzott az inspiráló környezet, hiányzott a kitekintés, a felelősségvállalás Hellasz egészére, hiányzott a korproblémák eszmékké transzformálása majd akkor is, amikor egy-két emberöltő múlva fellángolt a bölcs-mozgalom és a belőle kinövő filozofálás.

A Korinthusz és Khalkédón érdekei és érdeklődése a keleti-nyugati, Szicília és Szkítia meghatározta tengely irányába esett, ezzel szemben Hellasz centrumát alkotó poliszok érdekeit és érdeklődését alapvetően az északi-déli tengely határozta meg. Hellasz majdani bölcsei – politikusai és gondolkodói –, közöttük a társadalomtudományok felé tájékozódó Szolón és a természetfilozófiát kezdeményező Thalész a fejlett egyiptomi papságtól tanultak. Keleti szomszédjaik, létüket meghatározó és fenyegető lüd Szardeisban és Föníciában pallérozták magukat, s a gazdag Perzsiára is kitekintéssel voltak. Az események centrumában helyezkedtek el, s olyan környezet övezte őket, amely ösztönző, amely arra készítet, hogy az életbemaradás érdekében mindennek a végére járjanak. Kellott az tapasztalat, az az ideológiai belátás, amelyekben a poliszok végig küzdötték a nagy háborút, átérték a hellén összefogás heroizmusát és a győzelem diadalát. E hiányok miatt Korinthusz és Khalkédón sokra hivatott, bimbózó szellemi élete még virágzása előtt elhervadt, a pánhellén dimenziójú politikai és eszmei befolyása aránytalanul csekély lett.

Milétoosz, Korinthusz és Khalkédón szellemi fejlődése jó példa arra, hogy elveszük a vulgáris magyarázatokat. Hegel úgy vélte, hogy a filozofálás az ión államok *virágzásból*, valamint a bel- és a külpolitikai *válságából*,^{cvii} a vele vitázó Nietzsche szerint pedig a filozofálás a diadalmas *derűből* ered.^{cviii} Akár zord környezetet festetünk, akár helyette egy idilli képet, *önmagában* egyik sem ad választ a problémára. Az eddigiek hasonlóképpen megkérdőjelezik az olyan vulgármarxista álláspontot, mint amilyen Sándor Pál vélekedése, amely szerint a filozófia „*Kibontakozásának földrajzi útvonala pontosan követi a társadalom termelőerőinek fejlődésvonalát.*”^{cxix} A *termelőerők fejlődése*, mint amilyen az általa említett kézimalom, emelőkaros sajtó, emelődaru, birkanyíró olló megjelenése legfeljebb csak kabaré szinten hozhatók összefüggésbe a filozófia terjedésével és teljesítményeivel.^{cx} Mélyebben látta mindegyiküknél Herder, akinek szavait mottóként idéztük: „*A történelem filozófiájának végül elsősorban Görögország volt az otthona, hiszen voltaképpen csak a görögöknek van történelmük.*”^{cxii}

Az olyan ítéletek, hogy az utópisták az életszükségletekből indultak ki, hogy a város intézményes alapjaira vonatkoztak eszméik és intézkedéseik, s hogy államelméletük közeli

a fennálló és érvényben lévő államformákhoz, egy dologban találkoztak a természetfilozófiai előfeltevésekkel: a kiinduló pontjaiktól és a további következtetéseiktől teljesen idegen mindenfajta mitologikus elem fölvetése. Tévedéseik nem kisebbek és nem nagyobbak, mint a természetfilozófusok tévedései.

Az utópisták éppen azért számítottak utópistáknak, mert az anyagi, a társadalmi, a gazdasági, a szociális és a lélektani feltételek teljes hiánya miatt társadalomalakítási terveik kivihetetlenek voltak és kísérleteik eleve bukásra voltak ítélve. Az elvi kivihetlenség és a gyakorlati kudarcok ellenére az utópizmus végigkíséri az emberek szociális gondolkodását, filozófiai társadalom- és államfelfogásunkat, terveinket és törekvéseinket, szervezkedésünket stb. egészen napjainkig. Ideáinknak messzemenő elméleti hatásuk és mozgósító erejük volt s maradt. Az utópisztikus gondolkodás és gyakorlat mint társadalomtudományi gondolatkísérlet és mint társadalom terápia receptgyűjteménye végigkíséri Európa évezredek átívelő fejlődését a hellénektől napjainkig. Kitérülhetetlen volt és maradt Európa szellemi térképéről!

i JEGYZETEK

Herder: Esmék az emberiség történetének filozófiájáról. In: Uő. Esmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Gondolat Könyvkiadó. 1978. 319. old. Herder nem az általunk tárgyalt korra vonatkoztatta megállapítását, hanem egy későbbi időszakra.

ii Simon Endre: Jegyzetek Arisztotelész „Politiká”-jához. In: Arisztotelész: Politika. Gondolat Kiadó. 2. kiad. 1984. (Továbbiakban: Politika). 347. old.

iii Simon Endre: Jegyzetek Arisztotelész „Politiká”-jához. In: Arisztotelész: Politika. 349. old.

iv Simon Endre: Jegyzetek Arisztotelész „Politiká”-jához. In: Arisztotelész: Politika. 347. old.

v Mors műve, az „**Utópia**” 1516-ban jelent meg.

vi A korai utópizmust tárgyaltam már „**Az ókor üzenete. Atlantisz elmerült**” című tanulmánygyűjteményben „**Az elmerült Atlantisz**” c. tanulmányban.

vii Politika. 1263b; 1266b

viii Diogenész Laertiosz: A filozófiában jeleskedők élete és nézetei. Platón III. I-V. 1. köt. Jel Könyvkiadó. 2005. (Továbbiakban: Diog. Lert.)

ix Vö. Platón: Állam. 336a-tól. In: Uő. Összes művei. 1-3. köt. Európa Könyvkiadó. 1984.

x Az „**Állam**” Platón első szürakuszai útja idejében íródhatott.

xi Vö. Arisztotelész: A természet. 187a-188a. L'Harmattan. 2010.

xii Simon Endre: Bevezetés. In: Arisztotelész: Politika. 7-8. old.

xiii Simon Endre összefoglalja a „**Politika**” platóni eszmékkel szembeni ellenvetéseit: „1) *Nem helyes... bizonyos bűnököt a vagyonszűkösség hiányából, a magántulajdonból eredeztetni.* 2) *A közös birtoklás... nem kevesebb ellentétet és vizályt szül a tulajdont közösen birtoklók között, mint amennyit esetleg a magántulajdon.* 3) *A magántulajdonban levő vagyont szorgalmasabban és nagyobb odaadással szokták gondozni, mint a közös jószágot.* 4) *A városállam Platón által megkívánt egységét – addig, amíg ennek az egységnek a követelése egyáltalán ésszerű, előnyös és megvalósítható – nem a közös tulajdonnak, hanem a megfelelő nevelésnek és a törvényeknek kell elsősorban biztosítaniok.* 5) *A magántulajdon eltörlése nem csak sok bajtól szabadítana meg, hanem sok jótól is megfosztana. A magántulajdon megszüntetésének javaslata nincs összhangban az emberi természettel.* 6) *A föld művelői a platóni államban sokkal hajlamosabbak lesznek a lázadásra és az engedetlenségre, mint más államokban a földet művelő helóták és penesztészek.* 7) *Platón sokat foglalkozik azzal, hogy miképp lehet biztosítani a legjobb államban az örök között az egységet, összeforrottságot, de elhanyagolja azt a problémát, hogy mi biztosítja az egész városállam egységét.* 8) *A történelem is a platóni elgondolások ellen tanúskodik.*” (Simon Endre: Bevezetés. In: Arisztotelész: Politika. 26-27. old.). Sajnálatos, hogy eközben nem említi a Platón előtti társadalomelméletek alkotóit, Platónnak és Arisztotelésznek azokhoz való elméleti viszonyát.

xiv Knósszoszi Thalészről „**Thalész, az első**” című tanulmányomban írtam.

xv Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. Lükurgosz 4. 1. köt. Magyar Helikon. 1978. (Az én kiemelésem – EKO; A továbbiakban: Plut)

xvi Hogy a tudós kurész milyen eszméket dolgozott ki és adott tovább, s azok hogyan sugároztak ki, arra Lükurgosz rhétraiból, lokriszi Zalaekusz és katanéi Kharóndasz alkotmányozásából és knósszoszi Epimenidész társadalmi eszméből következtethetünk. Zalaekuszról és Kharóndaszról a „**Pásztorok, pásztorok...**”, Lükurgoszról a „**Másképp Spártáról: más kép Spártáról**” c. tanulmányomban, krétai Epimenidészről „**Az ókor üzenete. Atlantisz elmerült**” című tanulmánygyűjteményben található „**Az erkölcs paradoxona**” c. tanulmányban és a „**Bölcséktől a bölcselőkig**” c. monográfiában adtam képet.

xvii Homérosz: Íliász. XII,421-423. In: Uő. Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960. (Továbbiakban: II)

xviii Hésziodosz: Munkák és napok. 182-194. In: Uő. Istenek születése, Munkák és napok. Magyar Helikon. 1976. (Továbbiakban: Erga)

xix Erga 25-26.

xx Németh György, a neves filozófiatörténész egyik tanulmányában foglalkozott a görög utópiákkal, s különböző szempontok szerint csoportosította azokat: időbeli, technokrata, térbeli és abszolút utópiákat különböztetett meg. Külön tárgyalta az Atlantisz-problémát, az utópikus mozzanatok a történetírásban, valamint az utópiakísérleteket. (Lásd Németh György: Az aranykortól Utópiáig. In: Uő. A zsarnok utópiája. Antik tanulmányok. Atlantisz Könyvkiadó. 1996.). Széles spektrumú tárgyalásából is hiányzik a jogi utópiák elemzése.

xxi Erga 225-237.

xxii Erga 280-283.

xxiii Erga 28-34

xxiv Íl XXII,261-267.

xxv Erga 190-196.

xxvi Theognisz: Lenne ma pénzem. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 132. old.

xxvii Platón: Állam. 551d.

xxviii Platón: Törvények. 626d.

xxix Politika 1291b. L. még 1315a.

xxx Nietzsche hangsúlyozza: „*A görög kultúra egy olyan uralmi viszonyon nyugszik, amelyben egy kisszámú osztály négytől kilencszer annyi rabszolgával áll szemben.*” (Nietzsche: Gondolatok és vázlatok a *Mi, filológusok* című korszerűtlen elmélkedéshez. I. Első gondolatok (1874 őszén). In: Uő. Ifjúkori görög tárgyú írások. Európa Könyvkiadó. 2000. 188. old.). Concha ezzel összhangban írja: „*Az ókori állam egyrészt merő osztályuralom, minnek legkézenfoghatóbb bizonyossága a rabszolgaság fenállása, másrészt a vallásnak, a művészetnek, a közgazdaságnak, a mennyiben az uralkodó osztály érdeke kívánja, minden önirányzó erőttől való megfosztása s a legfőbb hatalom föltétlen irányzása alá vonása.*” (Concha Győző: Politika. 1. köt. Alkotmánytan. Grill Károly. 2. kiad. 1907. 184. old.)

xxxi Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. I,13. Osiris Könyvkiadó. 1999.

xxxii Hérodotosz: A görög-perzsa háború. II,167. Osiris Kiadó. 1998. (Továbbiakban: Hérod)

- xxxiii Strabón: Geographica. VII. 6,23. Gondolat Könyvkiadó. 1977. (Továbbiakban: Sztrabón)
- xxxiv Görög történelem. Szöveggyűjtemény. 105. old.
- xxxv Vö. Hérod I,14.
- xxxvi Vö. Hérod IV,162.
- xxxvii Görög történelem. Szöveggyűjtemény. szerk. Németh György. Osiris Kiadó. 2003. 2. kiad. 291. old.
- xxxviii Politika 1265b.
- xxxix Vö. Politika 1274a-1274b.
- xl Politika 1274b.
- xli Görög történelem. Szöveggyűjtemény. 105. old.
- xlii Politika. 1278a.
- xliii Politika 1302b.
- xliv Politika 1265b.
- xlv Politika 1274a-1274b.
- xlvi Hérakleidés Lembos kivonatai az aristotelési gyűjtemény anyagából. 372,20. In: Államéletrajzok. Aristotelés, Hérakleidés Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Héródész Áttikos írásai a görög államokról. Osiris Kiadó. 1998.
- xlvii Vö. Plátón: A nagyobbik Hippiasz. 285de.
- xlviii Diog. Laert. Periandrosz. I,7.
- xlix Plut Szolón 12. Lukianosznál olvashatjuk: „*Láttam a barbárok közül mind a két Küroszt, a szkíta Anakharsziszt, a trák Zamolxiszt, az itáliai Numát. Aztán a lakedaimoni Lükurgoszt, az athéni Phokiónt és Telloszt, továbbá a bölcseket, **Periandrosz kivételével.***” (Lukianosz: Igaz történetek. A Boldogok Szigete. 17. In: Uő. Összes művei. 1. köt. Magyar Helikon. 1974. Az én kiemelésem. ÉKO.). A találkozásról Periandrosz azért hiányzott, mert addigra kikerült a bölcsék közül.

l Csak később, i. e. 550 körül indították be a korábbi hagyományok felújításával az iszthomoszi sportjátékokat, amely egy sikeres pánhellén nyitás volt, a Poszeidón tiszteletére szervezett játékok kifejezték egyben Korinthosz tengeri hatalmát is.

- li Hérodotosz: A görög-perzsa háború. IV,144. Osiris Kiadó. 1998.
- lii Ariszteasz életét és munkásságát az „**Apollón hollója**” című tanulmányunkban elemeztük.
- liii Vö. Sztrabón VII. 6,2. Politika. 1265b; és 1274b. (Khalkédón ma Kadiköi török város)
- liv Ariszteasz életét és munkásságát az „**Apollón hollója**” c. tanulmányban vázoltam.
- lv Jelenleg **Kadiköi** néven Isztambul egyik kerülete.
- lvi Hérodotosz: A görög-perzsa háború. IV,144. Osiris Kiadó. 1998. Megabazosz perzsa hadvezér volt Dareiosz seregében.
- lvii Sztrabón VII, 6.2.
- lviii Megabazosz perzsa hadvezér volt Dareiosz seregében.
- lix Vö. Sztrabón VII,6.1; XII,3.7; XII,4.2.
- lx A város jelentősebb szerepet majd Miléosz eleste és a karavánutak feletti hegemóniájának elvesztése nyomán, majd a peloponnészosi háború utolsó csatározásaiban, továbbá Kürosz és Artaxerxész küzdelmeiben nyert, amelyről Xenophón számolt be. (vö. Xenophón: Hellénika és Xenophón: Anabaszisz. In: Uő. Összes művei. 1. köt. Történeti munkái. Osiris Kiadó. 2001.). Jószérivel csak a korakereszténység történetében fordul felé nagyobb figyelem. Itt tartották i. sz. 451. október 8. és november 1. között a kereszténység negyedik, Marcianus császár által összehívott zsinatát (vö. Wikipédia.org/wiki/Khalkedoni_zsinat)
- lxi Görög történelem. Szöveggyűjtemény. 94. old.
- lxii Politika 1266a.
- lxiii Vö. Politika 1267a.
- lxiv Aristotelés: Görög politeiák töredékei. 600. In: Államéletrajzok. Aristotelés, Hérakleidés Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Héródés Attikos írásai a görög államokról. Osiris Kiadó. 1998.
- lxv Vö. Aristotelés: Görög politeiák töredékei. 600.
- lxvi Politika 1266b.
- lxvii Politika 1267b.
- lxviii Vö. Politika 1267b.
- lxix Német György: A görög történelem forrásai, kutatói és eszközei. In: Hegyi Dolores, Kertész István, Németh György, Sarkady János: Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig. Osiris Kiadó. 3. kiad. 2003. 18-19. old.

lxx Politika 1266b. (Az én kiemelésem – EKO)

lxxi Politika. 1263a. Az „**Újszövetség**”-ből olvashatjuk: „*elosztatott az egyesek közt, a mint kinek-kinek szüksége vala*” (ApCsel 4,35)

lxxii Politika 1262b-1263a.

lxxiii Politika 1263a.

lxxiv Politika 1266b. Platón is feleslegesnek tartja a törvényes rendezést, az erkölcsben látja az orvoslást: „*És vajon – az istenekre! – , ha afféle piaci ügyekről van szó, mint például üzletről, amelyet a piacon kötnek egymással az emberek; vagy ha úgy tetszik iparosokkal kötött megállapodásról, sértegetésről, tettegességről, vádaskodásról, bíróküldésről; s ha adóbehajtás vagy kivetés válik szükségessé piacon vagy kikötőben; s általában bizonyos piaci, városi, kikötői s más efféle rendészeti ügyről: vajon hajlandók leszünk-e ezek bármelyikét is törvénnyel szabályozni? – Bizony nem méltó tisztességes és becsületes emberek közt ilyesmit szabályozni: a legjobb dologban, ami szabályozásra szorul, maguk is könnyen el fognak igazodni.*” (Platón: Allam. 425c-e.)

lxxv Platón történelmibb: „*Nemde ezer meg ezer állam keletkezett e mérhetetlen idő alatt, s ugyanilyen arányban nem kevesebb ment tönkre, s nem próbálta-e ki mindegyikük mindegyik államformát? Es eközben hol kisebből nagyobbá, hol nagyobból kisebbé, hol jobból hitványabbá és hitványabból jobbá lettek.*” (Platón Törvények. 676c.)

lxxvi Politika 1265b.

lxxvii Politika 1266b.

lxxviii Politika 1266b.

lxxix Politika 1266b-1267a.

lxxx Íl. IX,318-320.

lxxxi Arisztotelész: Az athéni állam. XII,3. In: Államéletrajzok. Arisztotelész, Hérakleidész Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Hérodész Attikos írásai a görög államokról.

lxxxii Theognisz: Kost, szamarat keresünk... In: Görög költők antológiája. 131-132. old.

lxxxiii Politika 1266b.

lxxxiv Politika 1266b.

lxxxv Vö. Politika 1267a.

lxxxvi Politika. 1263b.

lxxxvii Állam 1267a.

lxxxviii Dinüsziosz, „**Az alapítások**” írja szerint „*Khalkédón és Byzantion közötti tengerszoros, amelyet most thrák Bosporosznak neveznek, előbb mysiai Bosporosznak neveztek. Ezt bizonyítékául vehetjük annak is, hogy a mysosok thrákok*” (Sztrabón XII,4.8.), mégsem mutatható ki a thrák hatás.

lxxxix Politika 1267a.

xc Politika 1267a.

xcI Politika. 1266a. (Az én kiemelésem – EKO)

xcII Arisztophanész: A nőuralom. 591-595. In: Arany János drámafordításai. 2. köt. Akadémia Kiadó. 1961.

xcIII A nőuralom. 591-595.598-601.

xcIV A nőuralom. 602-608.

xcV A nőuralom. 614-619. és 627-630.

xcVI A nőuralom. 653-654.

xcVII Hahn István így foglalja össze az utópiák mondanivalóját: „*a vagyonszociális társadalma – egy rabszolgatartó utópia. Benne főleg a rabszolgák termelnek, és a szabadok főként csak fogyasztanak.*” (Hahn István: A késő antik utópia. In: Uő. Hitvilág és történelem. Tanulmányok az ókori vallásosság köréből. Kossuth Könyvkiadó 1982. 330. old.)

xcVIII Vö. Politika 1261b-1262a és 1266b-1267b

xcIX Politika 1261b.

c Politika 1261a.

cI Politika. 1266a. (Az én kiemelésem – EKO)

cII Politika. 1266a. (Az én kiemelésem – EKO)

cIII Hegel: Előadások a filozófia történetéről. 2. köt. Akadémia Kiadó. 1959. 115. old.

cIV Politika 1268b.

cV Politika 1269a.

- cvii A valószínű dátum: i. e. 590. Az i. e. 579-es dátumot, mint a hét bölcsek kanonizálásának időpontját, kétséggel fogadhatjuk.
- cvii Vö. Hegel: Előadások a filozófia történetéről. 1. köt. Akadémia Kiadó. 1958. 133. old.
- cviii Vö. Nietzsche: A filozófia a görögök tragikus korszakában. In: Uő. Ifjúkori görög tárgyú írások. Európa Könyvkiadó. 2000. 48. old.
- cix Sándor Pál: A filozófia fejlődéstörvényei. Gondolat Könyvkiadó. 1975. 12-13. old.
- cx Vö. Sándor Pál: A filozófia fejlődéstörvényei. 12-16. old.
- cxii Herder: Esmék az emberiség történetének filozófiájáról. 319. old.